

**LATVIJAS UNIVERSITĀTES
ZINĀTNISKIE RAKSTI**

ACTA UNIVERSITATIS LATVIENSIS

579

**LATVIEŠU VALODAS UN LITERATŪRAS
PROBLĒMAS**

**ПРОБЛЕМЫ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ**

ЛАТВИЙСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Педагогический факультет
Кафедра языков и литературы

ПРОБЛЕМЫ ЛАТВИЙСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Научные труды

Том 579

Латвийский университет
Рига 1992

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

Pedagoģijas fakultāte
Valodu un literatūras katedra

LATVIEŠU VALODAS UN LITERATŪRAS PROBLĒMAS

Zinātniskie raksti

579. sējums

Latvijas Universitāte
Rīga 1992

579

BRK 80

Latviešu valodas un literatūras problēmas / Atb.red.
A.Breidaks: Zin.raksti. - Rīga: LU, 1992. - 579.sēj. -
171 lpp.

Zinātnisko rakstu krājumā iekļauti raksti par nozīmī-
gām latviešu valodniecības un latviešu literatūrzinātnes
problēmām.

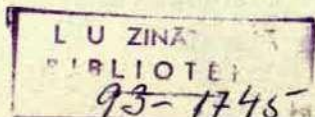
Krājums domāts zinātniekiem - latviešu valodas un li-
teratūrzinātnes speciālistiem. To var izmantot arī latvie-
šu valodas un literatūras specialitātes studenti.

REDAKCIJAS KOLEĢIJA:

A.Breidaks (atb.red.); M.Āboltina; D.Markusa

C

Latvijas
Universitāte,
1992

M. Arāja

LAIKA APZĪMĒJUMI LATVIEŠU VALODĀ

Laiks ir gan filozofisks, gan astronomisks jēdziens.

Filozofijā tā ir viena no matērijas eksistences pamatformām. Kā astronomisks jēdziens tas šodienas realitātē iekļaujas precīzi formulētā laika skaitīšanas sistēmā.

Debās procesu un līdz ar to arī cilvēku dzīves ritumu pašos pamatos nosaka divas kosmiskas parādības - Zemes griešanās ap savu asi un Zemes griešanās ap Sauli. Gadsimtiem ilgi laika mērīšanai izmanto astronomiskas parādības, kuras saistītas ar Zemes un Mēness kustību. Lielu laika intervālu mērīšanai tiek izmantots gads^I (Zemes kustības laiks ap Sauli), diennakts (Zemes

---

^I Laika apzīmējumi, ņemot par pamatu gadu - par gadu (LD I5743), pērngad (MEP II 229), aizpērngad (ME I43), pēc gada (LD I9230, I), priekš gada (LD I39I, 2), līdz gadam (LD I39I, I), līdz citam gadam (LD 32862), pēc cita gada (LD 68I9), aizcīt gadu (LD I7769, 4), aizcīt gad(u) (MEP I I4), aizcīt gadu (MEP I 6), cīt gad (LLVV II 207), cīt gad (LVPV 55), nākošu gadu (LD 33447, I), nākam gad (ME II 698), izgājš' gadu (LD 59I3), sen gadiņus (LD V 8470²), sengadiem, sengadis, sengadus (ME III 8I7), atgadiem (MEP I I4I), aizpeģājuš gad (MEP I 4I), šogad (ME IV II2), togad (ME IV 284), viņugad (ME IV 60I), viengad (ME IV 658), viņugad (ME IV 667), ik gada (ME I 702).

griešanās laiks ap savu asi), mēnesis (Mēness kustība ap Zemi). Lielāka nozīme ir gadam un diennaktij, kurus var izmantot sauku un garāku laika intervālu mērīšanai un uzskaitēi. Dienes un nakts maiņas ir noderējušas par dabisku laika mēru no paša cilvēces attīstības sākuma.

Domājams, ka mūsu senči, tāpat kā citi indoeiropieši, sākušā pazina tikai divus laikus^I - ziemu un va-

---

^ILaika apzīmējumi, ņemot par pamatu gadalaikus - šoziem (ME IV II3), vienuziem (ME IV 668), vienziem (ME IV 668), nākošziem (MEP II 7), yidu ziemā (LD 4293,I), cauru ziemu (LD 2810,2), pa ziemu (LD 28542,2), par ziemu (LD I5349), citu ziemu (LD 27957), ziemā (LD II439), aizpērnziem (ME I 43), jaunu pavasari (LD I56,I), nākamū pavasari (LD I5047), nākošu pavasari (LD I01 79), šopavasari (ME IV II3), pavasari (MEP II I88), ik pavasari (ME I 702), pērnvasari (MEP II 229), pusvasari (ME III 436), vasaru (LD I3), vasar' (LD I2948), cit'vasaru (LD 381,I), šovasaru (LD I5275), ar vasaru (LD 2870), pa vasaru (LD 28), par vasaru (LD 2849), to vasaru (LD 77I3.I), uz vasaru (LD I5805), caur'vasaru (LD 2810,2), vasarā (LD I02), citā vasarā (LD 404,I), citām vasarām (LD II340,I), līdz citai vasarai (LD 285I3), pēc vasariņas (LD 264I7), ar šo pašu vasariņu (LD 34305), augu vasariņu (LD 33II8), cauru vasariņu (LD 343), uz citu vasariņu (LD 6082), aizpērnvasaru (ME I 43), ik vasaras (ME I 702), ruden (ME III 553), šoruden (ME IV II3), vienrudeni (ME IV 663), aizrudeni (ME I 47), pērnrudeni (MEP II 229), citrudeni (LD 25636,I), uz cita rudentīna (LD I5050), no šā paša rudentīna (LD 6I39), uz to jaunu rudentīnu (LD I3776), uz nākamū rudentīnu (LD I5038), uz nākošu rudentīnu (LD 7808), līdz nākamū rudentīnu (LD V I98I5,I), līdz ruden-

saru, pie kam gads sākās ar ziemu, t. i., ar Miķeļiem vai Mārtiņiem^I. Vasaru sāka ar Lieldienām, Jūrģiem vai maiju. Par šo gada divdalījumu liecina tas, ka no trim kristīgās baznīcas svētkiem vieni nosaukti par ziemas, otri par vasaras svētkiem. Toties pavasara svētkus latvieši nosauca nevis par pavasara svētkiem, bet no gada laikiem neatkarīgā Lieldienu vārdā. Arī apzīmējuma pavasara etimoloģija rāda, ka tas ir vēlāk darināts vārds, lai apzinātu sējas laiku pretstatā vasarai jeb pļaujas laikam. Četrdalījums kopā ar kalendāra dalījumu 12 mēnešos līdz ar kristīgo ticību ieviesās Ziemeļeiropā no Dienvideiropas. Latvijas vēstures avoti liecina, ka vēl 13 gs. šķirti tikai divi vai trīs gadalaiki.

Tāpat kā ģermāņi, latvieši noteica savu svētku, tiesas dienu u.c. sapulču sākumu pēc Mēness fāzēm jeb

ņam (LD 33607), līdz citam rudenam (LD 2702), rudens pusē, uz rudens pusi (ME III 426), līdz pašam rudenam (LD 10993), līdz viņam rudenam (LD 7684,4), da rudeņa (LD 7713), kas rudīņa (LD 30279,2), no rudens (LD 13774), uz rudeņa (LD 13037), iz rudīņa (LD 28375 7), da citam rudenam (LD 7158,3), pa rudeni (LD 13778), nākošā rudeni (LD 15038,II), ik rudeni (ME I 702).

^IŠmits P. Latviešu mitoloģija. - R., 1926.- 99.lpp.

laika griežiem. Tā dabūja laika dalījumu I4 dienu vienībās, kuras sauca par laikgadiem (kad laiks gadās), laika griežiem (kad laiks griežas) un laikmetiem (kad laiks metas). Lai gan divas I4 dienu laika vienības dod veselu mēnesi ar 28 dienām un I3 mēnešiem gadā, tomēr nav ticams, ka mūsu senči sākumā būtu pazinūši stingri norobežotu gadu un tā dalījumu mēnešos.¹ Gadu dalīja nevienādos laikmetos pēc sverīgākām maiņām dabas un darbu gadskārtējā ritumā².

Pēc prof. P. Šmita domām, vasaru latvieši iedalījuši piecos laikos: 1) no Jura (23. aprīļa) līdz Jāņa dienai (24. jūnijam), 2) no Jāņa līdz Jēkaba dienai (25. jūlijam), 3) no Jēkaba līdz Labrencim (10. augustam), 4) no Labrenča līdz Bērtulim (24. augustam), 5) no Bērtuļa līdz Miķelim (29. septembrim). Piecos līdzīgos laikos iedalīta arī ziema: 1) no Miķeļa līdz Simjūdam (28. oktobrim), 2) no Simjūda līdz Mārtiņam (10. novembrim), 3) no Mārtiņa līdz Katrīpai (25. novembrim), 4) no Katrīpas līdz sveču dienai (2. februārim), 5) no sveču dienas līdz Jurim (23. aprīlim).

Latviskie mēnešu nosaukumi - ziemas mēnesis (janvāris), sveču mēnesis (februāris), sērsnu jeb baložu

---

¹Laika apzīmējumi, ņemot par pamatu mēnesi - tomēnes (ILVV VII₂ 566), šomēnes (LLVV VII₂ 401), mēnešiem (LD I3349).

²Latviešu konversācijas vārdnīca, 8. sēj. - R., 1932. - 1933. - I5040 - I5043 sl.

mēnesis (marts), sulu mēnesis (aprīlis), lapu jeb sējas mēnesis (maijs), ziedu jeb pāpuves mēnesis (jūnijs), silna jeb liepu mēnesis (jūlijs), suņu jeb rudzu mēnesis (augusts), sila, t.i., viršu mēnesis (septembris), veļu jeb zemliku mēnesis (oktobris), salnas mēnesis (novembris) un vilku mēnesis (decembris)^I, kas 1649. gadā minēti Kurzemes superintendenta P. Einhorna grāmatā "Historia Lettica"^I (latīņu mēnešu nosaukumi Rietumeiropā kļuvuši pazīstami tikai kopš 15. gs., kad sāk parādīties pirmie iespiestie kalendāri), ne visi ir senas cilmes, un varams to maksimālais saskaņojum ar kalendāra mēnešiem.

Senāk mēneša sākumu skaitīja no tā laika, kad pirmoreiz vakarā Mēness parādījās tikko saredzamā sirpjā veidā, un mēnesi skaitīja no vienas Mēness fāzes līdz otrai tādei pašai fāzei (sinodiskais mēness). Tā kā sinodiskais mēness ir $29\frac{1}{2}$ dienas, bet laika skaitīšanā vajadzēja lietot apaļu dienu skaitu, ievēda kalendāra mēnesi, skaitot pārmaiņus 29 un 30 dienas garu. Vēlāk, lai pieskaņotos Saules gada garumam, kalendāra mēnesi skaitīja 28, (29), 30, 31 dienu garu.

---

^I1799. gadā izdotā "Jaunā un vecā laika grāmatā" janvāris saukts arī par svētku mēnesi, bet 1795. gadā Viāzemes kalendārā - par jauna gada mēnesi; turpat - gavēņu mēnesis (marts) un Miķeļa mēnesis (oktobris).

Nedēļa^I ir ar kristietību ieviests vārds. Krieviem un latviešiem nedēļas dienām patiesībā nav savu nosaukumu - tās vienkārši tiek skaitītas.

Diennakts ir senākā vienība, ar kuru ikdienas dzīvē jāsastopas nepārtraukti, tāpēc tās izteikšanā daudz daļījuma nianšu un izteiksmes paņēmieni.

Pirmkārt, tas ir laiks, kura eksistēšanas forma irpaužas likumsakarīgā koordinācijā, kādā astronomiskas parādības laika plūjumā nomaina cita citu. Otrkārt, laika moments, kas ir tā fiksēts cilvēku apziņā, ka to var uzskatīt par nemainīgu diennakts fāžu robežās. Treškārt, noteiktas norises (piemēram, šadlaiku) pastāvēšana diennakts apjomā. Latviešiem tradicionāls dienas trīsdalīgs ieda-

---

^ILaika apzīmējumi ņemot par pamatu nedēļu - aizvi-
ņu nedēļu, aizviņ(u)nedēļ (ME I 60), viņnedēļ (MEP II
785), jaunnedēļ (ME II 101), savunedēļ (ME III 793), šo-
nedēļ (ME IV II3), tonedēļ(u) (ME IV 286), nākošnedēļ
(MEP II 7), nākammedēļ (MEP II 7), jau(n)jau(n)nedēļ
(MEP I 560), diვნedēļ (MEP I 323), aizpagājušnedēļ (MEP
I 41), aizjaunnedēļ (MEP I 27), nedēļām (ME II 710),
cauru nedēļiņu (LD 33636), kas nedēļas (LD 24784,3), uz
nedēļas (LD 5180), pa nedēļu (LD 2662), par nedēļu (LD
2662), aizcitu nedēļu (ME II 21), pārnēdēļas, pārne-
dēļām (ME III 168).

liījums - rīts, diena, vakars.

Rīts ir laika posms aptuveni no Saules lēkta līdz pusdienai, ziemā un rudenī arī laiks pirms Saules lēkta, proti, piecelšanās un darbu uzsākšanas laiks. Šī posma nominācija ir visai daudzveidīga. Ritu tā dažādajās izpausmēs apzīmē pirmatnēji, atvasināti vai salikti vārdi (lietvārdi, apstākļa vārdi) kā arī vārdu savienojumi - ausa, auseknis - (kumelināš) aiztecēja pretim dienas auseknam (ME I 226), ausma (ME I 227), ausums (ME I 228), aus-tra - austra aizsitusi (ME I 229), rītausa (ME III 540), agriums (ME I 10), agraina, agri, paagri, agrinitis, agr-ritinām (M^o I II), paagrs rīts (ME III 4), agra rīta (LD 4729), rīta dziesna, dziesna (ME I 563), rīta krēsla (ME II 276), nokrēsla - rītu celsimies labā nokrēslā (ME II 802), rīta puse (LD 32160,3), pusritā (LD 10577), puša rīta (LD 6787), ritā agri pirms saules (ME III 227), maza tumsipa - saimnieks mazā tumsipā piecēlās (ME IV 262), maza diena - ar mazu dienu klupsim pie darba (ME II 481), maza diena - maza, maza diena ausa, jau saulīte gabalā (LD 8687,2), no ritipa (LD 168), no ritam (LD I 740,8), pa ritipu (LD 4744,4), no pat rīta (LD 15719), līdz ritam (LD 16832), pret ritu, pret gaismu - pret gaismu jau aizkļuvaši lielu gabalu (ME III 386), brokastlaikā (ME I 342), pusbrokastē (LD 4439), ap pusbrokasta laiku (ME III 423), brokastī (LD 1568), līdz brokastei (LD 30133), līdz brokastim (LD 4450), līdz labam brokastam (LD 6729,1),

līdz lieliem brokastām (LD 6729,I), rīta launadzīnā (LD 27275).

Gaišo diennakts daļu no priekšpusdienas līdz pēc-
pusdienai apzīmē vārdiem - priekšpusdienu (ME III 397),
priekš pusdienas (LD 27398), ar pusdienu (LD 5879), ar
pusdienu (LD 5701), da pusdienu (LD 30133), līdz pus-
dienu (LD 25040), uz pusdienu (LD 5879), pusdienā - jau
saulīte pusdienā (ME III 425), pušdien (MEP II 335), die-
naudā - dienas viiū (MEP I 327), vidusdienu (ME IV 581),
dienasvidus, dienasvidus laiks, dienvidi (ME I 483), līdz
lielai dienai gulēt (ME I 482), dienā (LD 4265), pie die-
nas (LD 30006,I), pa dienu (LD 10585,4), par dienu (LD
2867), līdzdien' (LD 25036,I), līdz ar dienu (LD II43,2),
pēcpusdienu (ME III 205), pēc pusdienas (LD 1680,I), lau-
naģā (LD 425,I), launaglaiks - launagā ap pulkst. pieciem
pēc pusdienas, kad saule zemāki, tad ēda launagu (citi
sauca par palaunagu) (ME II 429), launaga pusē (LD 6756,I),
dienas launadzīnā (LD 30696), pie launadzīna (LD 1607I),
līdz labam launagam (LD 6729,I), līdz lielam launagam
(LD 6694,I), ar launagi (LD 1085), pār launagu (LD 4440).

Vakars ir laika posms, kad diena beigusies un nakts
vēl nav iestājusies - vakars, vakarēt, vakarēties (ME IV
443), novakarēties - kad jau bij novakarēties (ME II 882),
novakars (ME II 883), pievakare (ME III 307), pusvakars
(ME III 436), pavakars nolaižas, saulīte bijuse pus
navakariz (ME III 132), pa vakara pusītei (LD 4976,I),

vakariņa pusītē (LD I822I) vakarpuse (ME IV 448), iz vakaru (LD 44I4), līdz vakaram (LD 5973,2), līdz vēlām vakaram (LD 26500), līdz pašam vakaram (LD 28095), uz to pašu vakariņu (LD 5879), ap pašu vakariņu (LD 5879), no vakara (LD 34672), pie vakara (LD I286,8), pret vakaru (ME III 386), uz vakara (LD I36,I), vēls vakars, vēlumsnebrauc vis šinī vēlumā (ME IV 559), sebā vakarā, sebums (ME III 88I), krēslums, krēsle - ziemas rītos un vakaros, gaismai ar tumsu mijoties, guļ krēsle miegu (ME II 276), mijkrēslis (ME II 625), no krēsle (ME II 802), pakrēsle - no pakrēsle līdz otras dienas vakaram (ME III 49), puskrēsle (ME III 429), vakarkrēsle (ME IV 448), vakara launadzīpē (LD 27 27, 5).

Vakaram sekojošo laika pomu no Saules rieta (vai arī pēc vakariņām, kad beidz darbu un iet gulēt) līdz Saules lēkšanai vai arī laikam, kad ceļas rīta darbiem, apzīmē vārdiem vai vārdsavienojumiem - nakts (ME II 690), naktslaiks - naktslaikā visi dus salcā miegā, naktsvidus - naktsvidū aiztecēju pie sudraba kalējiņa (ME II 69I), vidusnakts = pusnakts (ME IV 58I), pusnakts (ME III 43I), ap pusnakti (LD 336I8,3), iz pusnakti (LD 33868), līdz pusnakti (LD 3554), no pusnakts (LD 3I874,4), uz pusnakti (LD 336I8), pret pusnakti (ME III 386), pa nakti (LD I0585,4), par nakti (LD I0246), nakts melnums (ME II 599), melna nakts, vēla nakts, dzīļa nakts (LLVV V 326), naktsleunags (ME II 69I), nu tik sietipā pusnaktes ligo, pus-

naktes ligo, puslaunadzina (t. i., pusnakti) (ME II 429).

Valodā laiks tiek fiksēts ar dažādiem līdzekļiem, kas vienlaicīgi saista vārdus, vārdfomas u.c. valodas vienības noteiktās attieksmēs. Laika atspoguļošanas funkciju veic dažādu vārdšķiru vārdi - substantīvi - diena, nakts, vakars, nedēļa, mēnesis, gads; adjektīvi - vēls, agrs; verbi - aust, krēslot, tumst, svīst, vakarēties. Laika nojēgumu izsaka arī vārdu savienojumi - prepozīcija un substantīvs - bez dienas, priekš pusdienas, partikula un substantīvs - ik vakarus, ik rudenus un vēl citas plašākas sintaktiskās konstrukcijas.

Reksturīgākie modeļi ir sekojoši :

$S_{\bar{g}} + S_N$ dienas vidus (ME I 483), rīta krēsla (ME II 276),
vasaras launadziņš (ME II 429), rīta puse
(LD 32160,3), rīta dziesna (ME I 563).

Laika jēdzienu nosaucējvārdi ir arī salikteni saplūdušie substantīvi - vidusdiena (ME IV 581), launaglaiks (ME II 429), vakarpuse (ME IV 448), vidusnakts - pusnakts (ME IV 581).

Adj sask. + S liela diena laukā (LD 7643).

Pron. + S šo vasaru (LD 7713, I), šo gadiņu (LD I4795),
cita gada (LD 6819).

Num. + S ceturtais vasarā (LD 25348, I3), devītajā gadiņā
(LD 26686), pirmajā vakarā (LD 23386).

Participis + S nākamū pavasari (LD I5047).

- nākošu gadu (LD 33447,I).
- $P_p + S$ bez dienas (LD I9004), no pusnakts (LD 3I874,4), līdz brokastei (LD 30I33), uz vakaru (LD 45I,2), pa vasaru (LD 2848).
- $P_t + S$ ik gada (LD I6695), ik mēneša (LD II9I5), ik dienīpas (LD IO379,6).
- $P_p + S + S$ pa vakara pusītei (LD 4976,I), līdz vakaru vakariem (LD 336I8,2).
- $P_p + P_p + S$ līdz ar dienu (LD II43,2).
- $P_p + Adj + S$ līdz labam brokastem (LD 6729,I), līdz lielam launagam (LD 6694,I), līdz vēlam vakaram (LD 26500), līdz lielam brokastam (LD 6729,I), līdz vēlam rudenim (LD I78,I).
- $P_p + Pron + S$ ap pašu vakariņu (LD 5879), no pat rīta (LD I57I9), uz cita rudentiņa (LD I5050), līdz viņam ruderam (LD 7684,4), līdz citai vasarai (LD 285I3), no šā gada (LD 27493), pēc cita gada (LD 68I9,I), aiz citu nedēļu (ME I 2I).
- $P_p + Particips + S$ uz nākošu rudentiņu (LD 7808), līdz nākamu rudentiņu (V I98I5,I).
- $P_p + Num + S$ uz trijiem gadīniem (LD 26824,2), līdz deviņas vacariņas (ME II 477), bez deviņu nedeliņu (LD I9780), pa divi mēneši

(ME III 2), par pieciem gadiem (LD 3I933,8).

- Pt + Pp + S   ik ar dienu, ik pa nedēļām,
                              ik pa dienām (ME I 702).
- Pt + Pp + Nuūn + S   ik pa simts gadiem (ME I702).
- Pp + Pron + Pron + S   uz to pašv vakariņu (LD 5879),
                              no šā paša rudeniņa (LD 6I39).
- Pp + Pron + Adj+ S   uz to jaunu rudentiņu (LD I3776).

Laika apzīmējumu pamatjēdzionus izsaka galvenokārt lietvārdi ; citu vārdšķiru vārdi šos laika nojēgumus precizē, ierobežo, paplašina vai sašaurina, vai arī kā citādi raksturo un niansē.

Darbības aizsākumu laikā izsaka konstrukcijas ar prievārdiem^I ar un no - rītā agri līdz ar dienu ciršu zaļu ozoliņu (LD I680), no rītiņa agri, agri grezni, grezni padziedāju (LD 740,4), dienu dzītu druviņā, no pusnakts piederbā (LD 3I874,4). Aptuvenu norises laiku izsaka prievārds ap kopā ar lietvārdu - es redzēju nāburgos ap launagu pirti kūra (LD I085). Nepiemītības vai neesības attieksmju izteikšanai raksturīgas konstrukcijas

---

^I Rītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. - R. : Zinātne, 1978. - 24. lpp.

ar prievārdu bez - bez rīta viņi aizbrauca uz pilsētu (ME I 281), trīs dienīgi be pusdienas sauī ar dienu ienaidā (LD 34017), celies agri, brālīti, ķilē v. tus, lai tautas nejāja bez dienas sētā (LD 19004). Darbības norises sākumu vai n. ises gala robežu izsaka prievārds līdz - ko darīja piegulnieki, līdz brokastei gulēdami (LD 301.), ka varētu kumeliņu līdz ar dienu apseglot (LD 13937). Prepozīcijas pa, pār izsaka laiku, kas nepieciešams, kādas darbības realizācijai un nereti izsaka vienatni un tās pašas attiecības - jau par dienu piekusus (LD 2867, I), trīs reiziņas pa gadiņu savas govīs appušķoju (LD 29050. . Par rāda arī pēc cik ilga laika kas notiek - par gadskārtu Jānīt nāca, gads par gadu Jānīts nāca (LD 32937), par jūriņu pārlīgoja divas dienu vācelītes; par dienīņu, par nakenīņu klāt būs pate šuvējīņa (LD 16793, 2). Prepozīcija priekš rāda laika posmu, attiecībā pret kuru kas norisinās agrāk vai pirms kura kas notiek - priekš nedēļas, mēneša, gada (ME III 393), lai mana pārdīte priekš gada staigā (LD 1391, 2). Dažkārt vērojams prepozīciju priekš un pirms paralēlisms laika nozīmē - rokat mani priekš pusdienas, pēc pusdienas nerokat, priekš pusdienas gaiļi dzied, pēc pusdienu; gaigališi (LD 27398), no rītiņa priekš gaismiņas sedloj' savu kumeliņu (LD 13266). To, kas notiek vēlāk pēc lietvārda nosauktā laika, izsaka vārdu savienojumi ar prievārdu pēc - es itā pēc pusdienas cirtīš' zaļu ozoliņu (LD

1680,I). Prepozīcija pēc izsaka arī secību - nāks die-
 niņa pēc dienīņas (LD 10816). Konstrūcijas ar prie-
 vārdu pie izteic darbības norises laiku - ritu pie
dienas (ME III 236), es varēju tumsā jātī kā pie dienas
 saulītē (LD 30006,I). Konstrūcijas ar prepozīciju pret
 izsaka laikapospū, uz ko norises brīdī vērsts vai vir-
 zās laika ritums - pret rītu, pret vakaru, pret pusnak-
ti (ME III 386). Laikā nozīmē šis prievārds krustojas
 ar prievārdu uz, iz un pie lietošanu, ar kuriem var iz-
 teikt atšķirīgas laika attieksmes nianses - griežās
 saule uz vasaru (LD 15805), no rītiņa padziedāju, uz
vakara gaviļāju (LD 136,J), jau saulīte, jau saulīte
iz vakaru ritināja (LD 4414).

Arī pronomēni konkrētīzē laika nojēgumu un vērē
 uzmanību uz tām parādībām, kas no runātāja viedokļa
 ir tuvākas vai tālākas laika ziņā. Šo nozīmju izteikša-
 nai lieto norādāmos vietniekvārdus šis, ši, tas tā,
viņš, nenoteiktā vietniekvārda cits un piederības viet-
 niekvārda savš locījumu formas. Piemēram, ši dienīņi, šo
vasaru, savū dienu, viņu gadu, viņu dienu.

Laika jēdziena pamatnozīmī izsaka arī adjektīvi
vēls, agrs, turpretim vārdsavienojumos liela diena,
maza diena, tumša nakts, dziļa ziema u. c. adjektīvam
 vairāk precizējoša nozīme.

Īpašības vārdi laika apzīmējumos tiek lietoti gan
 ar nenoteikto galotni, gan ar noteikto galotni - vēls

vakarā, vēlajā vakarā u. tml. Noteiktajai galotnei piemīt īpašības pastiprinātājas nozīme.

Paralēli substantīviem otra laika izteikšanas pamatkategorija ir laika adverbji. Visbiežāk adverba rakstu u ieguvušas substantīvu vienskaitļa lokatīva locījuma formas - vakariņā (LD 3927), nakšniņā (LD 1074), pusdienā (LD 21995), pusnaktī (LD 5201,1), pusritā (LD 10577), pusvakarā (LD 1085,3), launagā (LD 425,1), dienā (LD 465), ritā (LD 67).

Adverbējušās^I arī vienskaitļa akuzatīva formas - pusritiņu (LD 29872), pusvakaru (LD 4976,4), vasaru (LD 13) un daudzskaitļa akuzatīva formas - dažus gadus atpakaļ (ME I 582).

---

^IJa adverbizācijas noteikšanā tiek lietots sintaktiskās funkcijas kritērijs un tam līdzās sekundārie - leksiski semantiskie un leksiski morfoloģiskie kritēriji, tad adverbji ietver visus tos vārdus, kuru leksiskā nozīme izsaka laika jēdzienu, bet kuri pēc savas sintaktiskās funkcijas ir laika apstākļi.

Ozols A. Latviešu tautas dziesmu valoda - R. : LVI - 1961. - 100. lpp.

Strukturālā ziņā adverbji var būt neatvasirāti, atvasināti vai salikti.

Substentīvu cilmes adverbju plašāko strukturālo grupu veido saliktie adverbji, kas veidojušies no vietniekvārda un lietvārda vienskaitļa, daudzskaitļa akuzatīva formām. Valodas materiāls rāda, ka saliktiepi un to motīvētājevārdi var funkcionēt paralēli, piemēram, šo vasaru (LD 7713,I), šovasaru(LD I5275), šovasar (LD 5869,3), šo rītiņu (LD I6978,II), šorītiņu (LD I6892), šorītīņ (LD 4239), šo gadiņu (LD I4795), šogadiņu (LD 22304), šogadiņ (LD 5869), citu gadu (ME I 389), citgadu (LD 20878,I), citgad (LVPV 55).

Gada, mēneša, nedēļas, diennakts un dienu rituma sakarē pieminami arī laika norises biežuma apzīmējumi. Tās, vispirms, ir regulāras norises katrā noteiktā laika vienībā; otrkārt, katrā otrajā laika vienībā; treškārt, norises, kuras seko viena otrai pēc zināma laika posma; ceturtkārt, norises, kuru regularitāti nosaka zināma sacība : ik rīta, ik dienas, ik nakts (ME I 703), ik vakarus (ME I 705), ik nedēļas (LD 20867,I), ik mēneša (LD II915), ik gadu (LD I6695), ik pārdienām (ME III I53), ik pārvakarus (ME III I85), ik pārnaktis (ME III I68), ik pārnedēļas (ME III I68), ik pārmēnešus (ME III I67), pārgadiem (ME III I55), gads par gadu (LD 32937), apkārt gadu (LD 32932), gad's apkārtu (LD 32933,I), ceturta gadīnā (LD 27417,I), devītajā gadīnā (LD 26686).

Ekscerpētie materiāli, kuru pamatā K. Barons "Latvju dainas", K. Milenbaha un J. Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīca" un ZA Valodas un literatūras institūta izdotā "Latviešu literārās valodas vārdnīca", protams, nerada absolūti pilnīgu pārskatu par latviešu leika apzīmējumu sistēmu. Taču arī šādā informācijas apjomā atklājas tās atsevišķās sastāvdaļas, plašākas struktūras un modeļi, kas savulaik bagātīgi izmantoti praktiskajā leika dalījumā. Mūsdienu latviešu literārajā valodā daudzi leika jēdzienu apzīmējumi jau zuduši, saglabājoties tikai folklorā, vecākajos tekstos un izloksnēs. Ar dažādu leika mērīšanas ierīču ieviešanos, šie apzīmējumi valodā pakāpeniski unificējušies, internacionalizējušies, kļuvuši racionālāki, bet no valcdiskā viedokļa arī nabaģāki.

Saisinājumu saraksts.

- ME - K. Milenbahs. Latviešu valodas vārdnīca.
Rediģējais, papildinājis, turpinājis
J. Endzelins. I - IV sēj. - R., 1923- 1932.
- MEP - J. Endzelins un E. Hauzenberga. Papildinājumi
un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas
vārdnīcai. I - II sēj. - R., 1934. - 1946.
- LD - Kr. Barons un H. Visendorfs
"Latvju dainas" I - VI sēj. Jelgava -
Petrograda 1894. - 1915.
- LLVV - Latviešu literārās valodas vārdnīca.
I - 7₂ sēj.- R., 1972. - 1991.
- LVPV - Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca
R., 1981.
- S - substantīvs.
- Adj - adjektīvs.
- Num - numerālis.
- Pron - pronomens.
- Adv - adverbs.
- Pt - partikula.

Izmantotās literatūras saraksts

- Endzelins J. Latviešu valodas gramatika - R. : LVI - 1951.
 Latviešu konversācijas vārdnīca. I - 21 - R., 1927. - 1940.
 Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I - II - R. :
 LPSR ZA izd-ba, 1959. - 1962.
- Nitiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. - R. :
 Zinātne, 1978.
- Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. - R. : LVI, 1961.
- Rabinovičs A. No laika rēķinu vēstures. - R. : Zinātne,
 1967.
- Rūķe-Draviņa V. Matīss Kaudzīte (1843 - 1926) kā valodnieks
 // Ceļi. Rakstu krājums. XIX. - Stokholma, Rēnave, 1991.
- Solda E. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā. -
 R. : LVU, 1969.
- Šmits P. Latviešu mitoloģija. - R., 1926.
- Veidmane R. Adverbu loma telpas valodiskajā atspoguļošanā
 // Valodas aktualitātes - 83. - R., 1984.-117. - 124. lpp.
- Граматика литовского языка. В. Амбразас, А. Валецкиене,
 Э. Валюлите и др. - Вильнюс : Мокслас, 1985.

M.Arāja

The time designations in the Latvian language

Summary

It seems, that Latvians as well as other Indoeuropean nations at the very beginning knew only two seasons - winter and summer. The year was divided into unequal periods according to main changes in the yearly course of nature and work. Not all the names of months that had been mentioned in the book "Historia Lettica" by P.Einhorn in the year 1649, are of old origin, and you can feel their artificial conformity with the calendar months. The word 'nedēļa' (week) also is the notion introduced with the arise of Christianity. The oldest unit we meet in everyday life most of all is 'diennakts' (twenty - four - hours), therefore when pronouncing it there are so many deviation shades and expressing methods.

In Latvian the function of depicting the time is realized by the words of different parts of speech, such as nouns, adjectives, verbs, as well as by different syntactical combinations, such as noun and preposition, noun and particle, noun and pronoun etc.

The basic notions of the time designations are mainly expressed by noun. The words belonging to other parts of speech make them more precise, limit them as well as widen or contract or in some or other way characterize and shade them.

Besides the noun there is another principal category of expressing the time: it is the adverb of time. There are some noun forms in Latvian which most frequently obtain the character of adverb. They are nouns in locative and accusative case singular and accusative case plural.

According to the course of year, month, week, day and night frequency designations of time notions, widescale structures and models that once were extensively used in practical time division have been depicted.

The conclusion is that many of the time notions once used in the Latvian language have vanished from the contemporary Latvian literary language.

They have remained only in folklore, old texts and dialects. With the introduction of various precise time measuring devices these time notion designations gradually have unified, internationalized, but from the point of view of language time notions have become more poor.

А. Б. Брейдак

ФОНЕЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В ГЛУБОКИХ ГОВОРАХ ЛАТГАЛИИ

I

В результате ряда существенных фонетических изменений восточнобалтийская фонематическая система гласных^I в латгальском была преобразована в следующую систему?

ī	ū
ē	ok
ā	

Вследствие локальных фонетических изменений (вторичной перегласовки [e] > [ä] и [ē] > [ā] и дифтонгизации [ē] > [ie] и [ō] > [uo] или отсутствия этой дифтонгизации, напр. [*egle] > [ägīā], 'ель', [*mele] > [māīā], 'лгунья', [*cāt] > [āst], 'есть; кушать', [*mele] > [mēīā], 'язык', [deis] > [dēis]

^IЗа отправную точку развития общелатгальской фонематической системы гласных мы принимаем восточнобалтийскую систему гласных, вытекающую из гипотезы И. Казлаускаса и В. Мажулиса о развитии общевалтийской системы гласных, см. К а з л а у с - к а с И. К развитию общевалтийской системы гласных. - ВЛ. 1962, № 4, - С. 24.

²Б р е й д а к А. Б. Развитие фонематической системы гласных глубоких говоров Латгалии. // Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане: Тезисы докладов второй балто-славянской конференции (Москва, 29 ноября - 2 декабря 1983 г.). - М., 1983, - С. 4.

'доска', [mōt'e] > [mōt'ä] 'мать') общелатгальская фонематическая подсистема гласных расщепилась на три варианта (см. карту № I):

а) первый вариант

/i	u	i	ü
e	o	ie	uo
ä	a	ā	a / ;

б) второй вариант

/i	u	i	ü
e	o	ie	uo
ä	a		a / ;

в) третий вариант

/i	u	i	ü
e	o		ō
ä	a	ā	a / .

Под влиянием разных факторов процесс дробления фонематической подсистемы гласных в глубоких говорах Латгалии продолжался.

В говорах западной Латгалии гласные [ä, ā] под влиянием соседних селонских говоров изменились в гласные [e, ē], напр., [ägl'ä] > [eg'ig] 'ель', [mä'l'ä] > [mē'ig] 'лгунья', [äst'] > [ēst'] 'есть; кушать', [mä'l'ä] > [mē'ig] 'язык' в западной части Вараклия. Судя по записям устного народного творчества, эта ретроградная перегласовка в говорах западной Латгалии осуществилась в XX столетии. В результате этого фонематического изменения фонемы /ä, ā/ стали фонемками /e, ē/, но фонематическая подсистема гласных в целом в говорах западной Латгалии от этого не изменилась.

В говорах северной Латгалии гласный [ä] под влиянием

соседних латгальских говоров северо-восточной Видземы изменился в полукрытый гласный [ɛ̃], напр., [äglä] > [ɛglɛ] 'ель', [mäiä] > [mɛiɛ] 'лгуня' в Виляке. Гласный [ɛ̃], как видно из примеров, может наличествовать во всех позициях, т.е. в абсолютном начале слова, в середине слова и в абсолютном конце слова. Но, несмотря на это, гласный [ɛ̃] не является самостоятельной фонемой, ибо полукрытый гласный [ɛ̃] и закрытый гласный [ɛ] в говорах северной Латгалии не противопоставляется ни по одному бинарному дифференциальному признаку (они оба являются недиффузными и некомпактными гласными). Притом гласный [ɛ̃] можно заменить гласным [ɛ], но от этого значение слова не меняется. Поэтому гласный [ɛ̃] является комбинаторно-позиционным, а иногда и факультативным вариантом фонемы /e/.

Под влиянием латгальских говоров северо-восточной Видземы sporadический гласный [ä̃] — комбинаторно-позиционный вариант фонемы /ä/ — в ругайском говоре изменился в полукрытый гласный [ɛ̃] и стал комбинаторно-позиционным вариантом фонемы /ie/. напр., в потамониме [*pärdēja] > [pɛrdēja]. В других говорах северной Латгалии этот потамоним имеет форму [p̄ierdeja] или [p̄ierdeja].

В некоторых случаях в говорах северной Латгалии гласный [ä̃] под влиянием славянских языков уже не мог употребляться в абсолютном начале слова и изменился в гласный [a], напр., [äjit] > [ajit] 'идите!' в Лиепне. В таких случаях фонема /ä/ вошла в состав фонемы /a/.

В говорах восточной Латгалии и в некоторых говорах южной Латгалии краткий гласный [ä̃] и по аналогии также долгий гласный [ä̃̃] под влиянием славянских языков уже не могли

употребляться в абсолютном начале слова, и они изменились в этой позиции в гласные [a, ā], напр., [üglä] > [sła] 'ель', [äst] > [ast] 'есть; кушать' в Пилде. Поэту фонемы /ĕ, ä/ в этих говорах стали комбинаторно-позиционными вариантами [ä, ā] фонем /a, ā/.

Итак, в результате изменения качества гласных [ä, ā] т.е. ретроградных перегласовок [ä] > [g, ɸ] и [ā] > [g̃, ɸ̃] под влиянием соседних селонских говоров западной Латгалии и юго-восточной Видземе, и латгальских говоров северо-восточной Видземе, и изменения фонологического статуса гласных [ä, ā] под влиянием славянских языков, три варианта фонематической подсистемы гласных глубоких говоров Латгалии трансформировались в пять вариантов (см. карту № 2):

а) первый вариант

/i	u	i	u
e	o	ie	uo
ä	a	ā	ā/;

б) второй вариант

/i	u	i	u
e	o	ie	uo
g	a	g̃	ā/;

в) третий вариант

/i	u	i	u
e	o	ie	uo
ä	a		ā/;

г) четвертый вариант

/i	u	i	u
e	o	ie	uo
	a		ā/;

г) пятый вариант

/i	u	ɪ	ɑ
e	ɛ		ō
ɛ	a	ɛ	a/.

Развитие фонетической системы древнелатгальского языка привело к тому, что главенствующую роль в фонологической системе этого языка стала играть фонематическая подсистема согласных, и качество каждого гласного стало зависеть от качества (твердости или смягченности) предшествующего согласного. Но "аксонантизация" фонологической системы в латгальском диалекте особенно усилилась после распада Ливонского ордена, начиная с конца XVI в., когда началось сильное влияние славянских языков (польского, белорусского, русского) и частично литовского языка на местные говоры Латгалии. Из славянских языков и литовского языка в глубокие говоры Латгалии проникло большое количество слов с факультативными и комбинаторно-позиционными вариантами [э, ä, ü, ö, ē, ū] гласных фонем /e, ε, u, o, a, ū/, напр., [cɛgɫʏs] 'кирпич' в Аглоне, Карсаве, Озолане и др. < польск. cegła, блр. цэгла 'кирпич', [zäskä] 'дядя' в Звиргдене, Каунате, Пилде и др. < блр. дзядзька 'дядя', [mäntä] 'мешалка, болтушка' в Бригах, Нирзе, Цибле и др. < лит. mentė 'лопатка кельма; лопатка (анатом.); лопасть (весла)'; [šūks] 'тик' в Варкаве, Вилянах, Витках и др. < блр. цук 'тик'; [ššä] 'тетя' в Аулее, Дагле, Дрицанах и др. < блр. цёця 'тетя', [žakavūt] 'благодарить'; в Карсаве, Каунате, Ликсне и др. < блр. дзякаваць 'благодарить'; [tükūt] 'кричать ть' в Звиргдене, Пилде, Цибле и др. < русск. диал. тукать 'кричать ть'. До начала сильного влияния славянских языков и частично литовского

языка удельный вес рассматриваемых факультативных и комбинаторно-позиционных вариантов в глубоких говорах Латгалии в большинстве случаев был небольшим. Таким образом за счет заимствований из славянских языков и литовского языка в глубоких говорах Латгалии значительно увеличилось количество слов, в которых наличествовали факультативные и комбинаторно-позиционные варианты гласных фонем.³

II

Депалатализация комбинаторно-позиционных вариантов $[\frac{1}{s}, \frac{1}{z}, \frac{1}{z}, \frac{1}{z}]$ фонем /š, ž, š, ž / в говорах восточной и южной Латгалии осуществилась под влиянием польского и белорусского языков, в которых вышеуказанные согласные всегда являются твердыми.⁴ В одном говоре западной Латгалии (в Баркаче) этот процесс осуществился под влиянием соседних салонских говоров, а в говорах северной Латгалии — под влиянием соседних латгальских говоров северо-восточной Видземе и среднелатвийского диалекта.

³Брейдак А.Б. Гласный *e* в говорах Латгалии // Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками: Тезисы докладов научной конференции, посвященной 100-летию со дня рожд. акад. Я. Эндзелина.—Рига, 1973.—С. 91-93; *е г о ж е*. Некоторые периферийные гласные в говорах Латгалии // *Baltistica*. —1974.— Т.—10(2).—С. 173-175; *е г о ж е*. К вопросу о фонетической интерпретации в Латгалии // *Baltistica*. — 1976.— Т. 12(1).—С. 31-37.

⁴Брейдак А. Некоторые вопросы истории консонантизма и развитие фонологической системы согласных в говорах Латгалии // *Baltistica*. — 1972.—Прилож. 1.—С. 42-43.

11 Смягченные согласные [š, ž, č, ʒ] сохранились перед гласными переднего ряда и смягченными согласными лишь в глубоких говорах западной Латгалии, меньше всего подвергшихся влиянию как со стороны славянских языков, так и со стороны селонских говоров, напр., [ššikašš] 'хозяин, эксплуататор', [lšigaššis] 'детские качели' в Вараклянах⁵ (ареал смягченных согласных [š, ž, č, ʒ] в глубоких говорах Латгалии см. на карте № 3).

Депалатализация огласной фонемы /r̄/ в глубоких говорах восточной и южной Латгалии осуществилась под влиянием польского и белорусского языков, в которых вышеуказанный согласный всегда является твердым.⁶ В говорах же северной Латгалии этот процесс осуществлялся под влиянием соседних латгалийских говоров северо-восточной Видземе и орднелатышского диалекта. При этом депалатализация фонемы /r̄/ осуществилась и в наши дни продолжает осуществляться поэтапно. На первом этапе согласный [r̄] сохраняется перед гласными переднего ряда и смягченными огласными, в остальных же позициях становится твердым, т.е. этот согласный становится комбинаторно-позиционным вариантом фонемы /r̄/, напр., [raŋaššis] 'фонарь' в Андрулене, [ššvebeššr̄] 'свиное рыло' в Шкилбенах, но [aŋr̄] < [aŋr̄] 'пашель' в Андрулене, Шкилбегах. На втором этапе комбинаторно-позиционный вариант [r̄] становится твердым и перед гласным переднего ряда и смягченными согласными, т.е. согласный [r̄] полностью исчезает из звукового состава говоров,

⁵ Latkovskis L. Varakļānu izloksne // Filologu biedrības raksti.-1931.-II. sēj. -121., 122. lpp.

⁶ Б р е й д а к А. Некоторые вопросы истории консонантизма.... -С. 42-43.

напр., [rapàgʷ] < [rapàgʷʰ] 'фонарь', [vay] < [vaʲi] 'можешь' в Пилде.⁷ (Ареал сохранившегося согласного [ʲ] см. на карте № 4).

Депалатализация смягченных согласных — основных вариантов фонем — в глубоких говорах северо-западной Латгалии осуществилась под влиянием соседних латгальских говоров северо-восточной Видземе и среднелатышского диалекта. Смягченные согласные [ʲ, ɲ] стали согласными [i̯, ɲ̯], напр., [gaʲɸ] 'мясо', [vaʲiɸ] 'вина' в Вискне. Смягченность согласных [i̯, ɲ̯] в этих говорах еле ощутима. Притом процесс депалатализации этих согласных продолжается, и многие носители глубоких говоров северо-западной Латгалии вместо согласных [i̯, ɲ̯] перед гласными переднего ряда уже употребляют твердые согласные [i, ɲ]. Комбинаторно-позиционные варианты [k̯, g̯] фонем / k, g / в говорах северо-западной Латгалии уже в некоторой мере депалатализировались и стали согласными [k̯, g̯] с еле ощутимой смягченностью перед гласными переднего ряда, напр., [k̯ievɸ] 'кобыла, кобылица', [ku̯g̯is] 'корабль' в Вискне.

В говорах северо-восточной Латгалии (в Виляке, Шкилбенах,

7

Б р е й д а к А.Б. Некоторые особенности фонематической подсистемы согласных в глубоких говорах Латгалии // Балто-славянские исследования.—М., 1982.—С. 85; е г о ж е. Случай фонологической интерференции в глубоких говорах Латгалии. // Международная конференция балтистов (9-12 октября 1985 г.): Тезисы докладов.—Вильнюс, 1985.—С. 132.

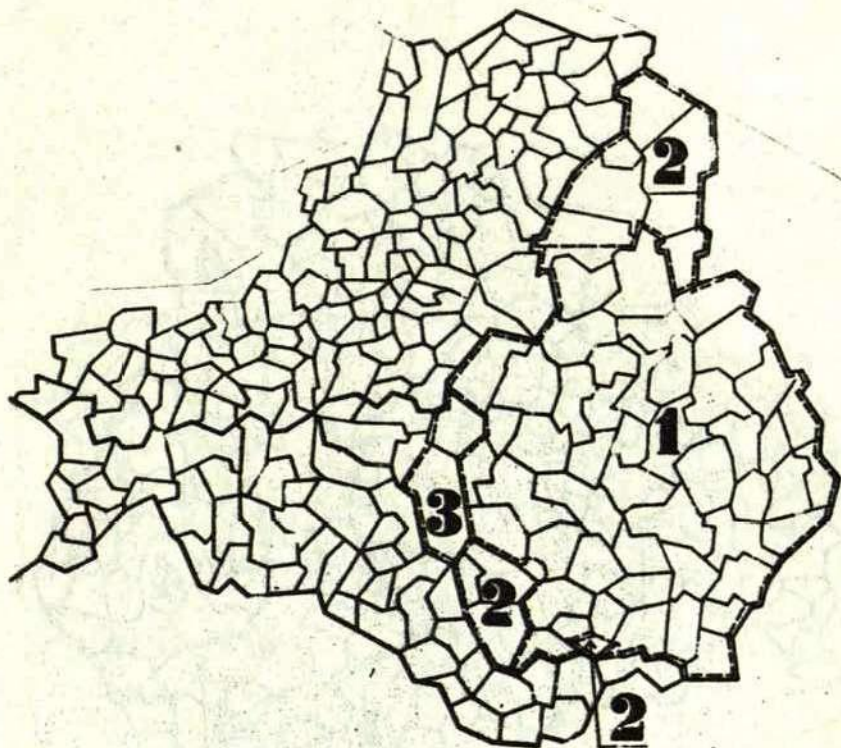
(Гайгалаве) палатализация согласных перед гласными переднего ряда и смягченными согласными сохранилась⁸, но противопоставление твердых и смягченных согласных в этих говорах уже не имеет дистриктивной функции, т.е. на фонологическом уровне смягченность и твердость согласных уже нейтрализовалась, а смягченные согласные стали комбинаторно-позиционными вариантами твердых согласных фонем. (Ареал явлений депалатализации согласных в говорах северной Латгалии см. на карте № 5).

Выводы

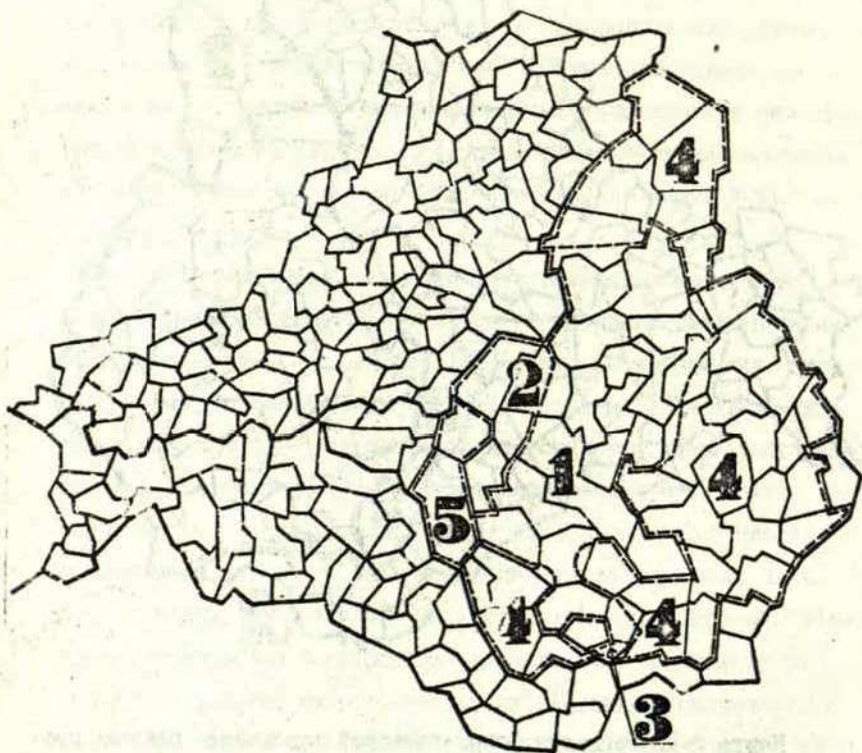
Как видно из вышеизложенного, в становлении вариантов современной фонематической системы глубоких говоров Латгалии немаловажную роль сыграла фонологическая интерференция. Старолатгальская фонематическая система согласных и гласных, учитывающая сохранение не только основных вариантов, но и факультативных и комбинаторно-позиционных вариантов фонем, почти полностью законсервировалась в тех говорах (в южной части Ругам, Берзпилсе, Гайгалаве, восточной части Вараклин, Вилянах, Дриценах, Сакстагалсе, Макаленах, Галенах, Варкаве, Айзкамне), которые не подверглись существенному влиянию ни со стороны славянских языков, ни других диалектов латышского языка (ареал этой архаической фонематической системы см. на карте № 6).

---

⁸R u d z i t e M. Latviešu izlokāru teksti. — Rīga, 1963 (на обложке 1964). — 90. — 94. lpp.; Augšzemnieku dialekta teksti: Latgaliskās izlokānes. — Rīga, 1983. — 26. — 31., 134. — 137. lpp.

Карта № I. Варианты фонематической подсистемы гласных после расщепления общелатгальской фонематической подсистемы гласных.

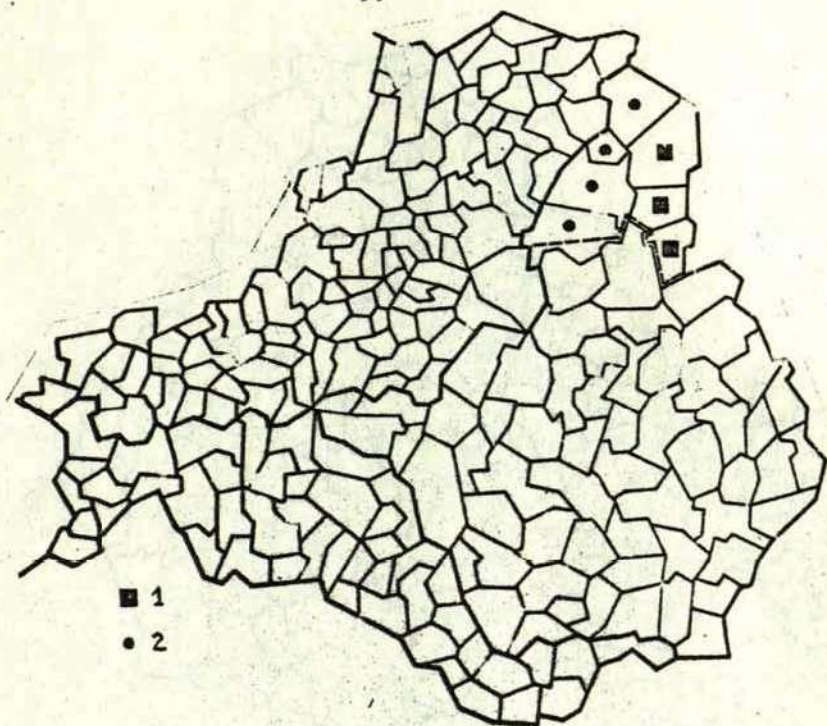
Карта № 2. Варианты фонематической подсистемы гласных современных глубоких говоров Лапгадзи.

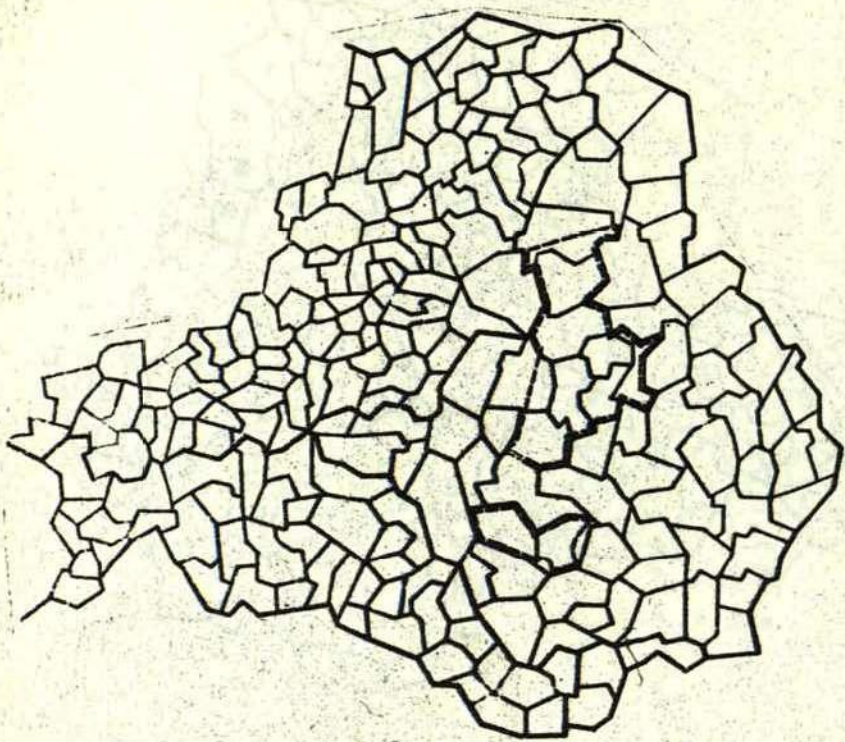
Карта № 3. Ареал позиционных вариантов $[\overset{1}{\text{š}}, \overset{2}{\text{ž}}, \overset{3}{\text{č}}, \overset{4}{\text{š}}]$ согласных фонем / $\overset{1}{\text{š}}, \overset{2}{\text{ž}}, \overset{3}{\text{č}}, \overset{4}{\text{š}}$ / в глубоких говорах Латгалии:
 1 - позиционные варианты $[\overset{1}{\text{š}}, \overset{2}{\text{ž}}, \overset{3}{\text{č}}, \overset{4}{\text{š}}]$ согласных фонем / $\overset{1}{\text{š}}, \overset{2}{\text{ž}}, \overset{3}{\text{č}}, \overset{4}{\text{š}}$ /; 2 - позиционные варианты $[\overset{1}{\text{š}}, \overset{2}{\text{č}}]$ согласных фонем / $\overset{1}{\text{š}}, \overset{2}{\text{č}}$ /; 3 - позиционные варианты $[\overset{1}{\text{ž}}, \overset{2}{\text{č}}]$ согласных фонем / $\overset{1}{\text{ž}}, \overset{2}{\text{č}}$ /; 4 - позиционный вариант $[\overset{1}{\text{š}}]$ согласной фонемы / $\overset{1}{\text{š}}$ /; 5 - позиционный вариант $[\overset{1}{\text{č}}]$ согласной фонемы / $\overset{1}{\text{č}}$ /.

Карта № 4. Фонологический статус смягченного $[r̂]$ в глубоких говорах Латвии: 1 - регулярная оппозиция двух фонем / r / и / $r̂$ /; 2 - оппозиция двух фонем / r / и / $r̂$ / в речи представителей старшего поколения носителей говора, в речи же представителей среднего и младшего поколений носителей говора смягченный $[r̂]$ - лишь комбинаторно-позиционный вариант фонемы / r /; 3 - смягченный $[r̂]$ - регулярный комбинаторно-позиционный вариант фонемы / r /.

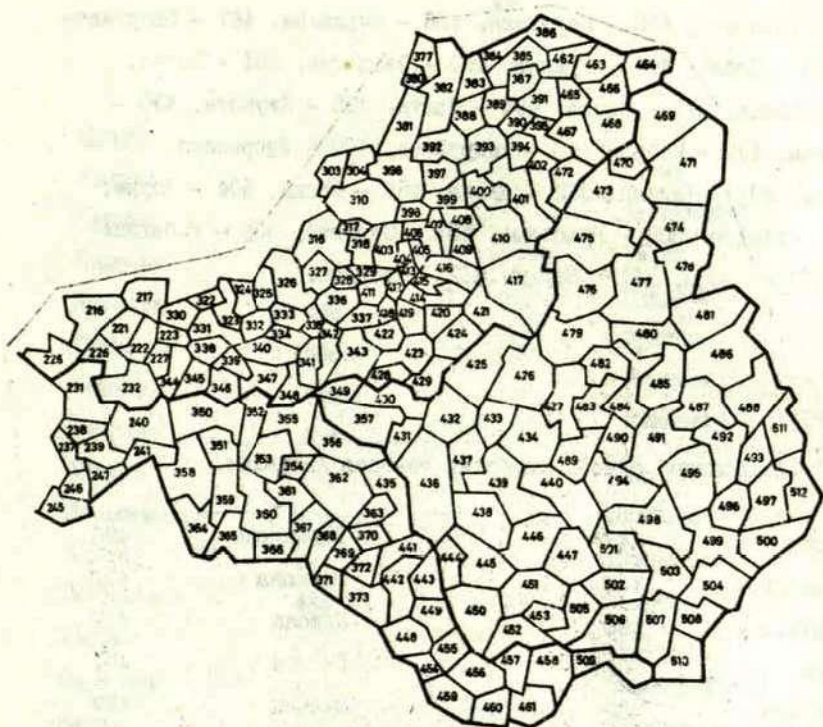

Карта № 5. Депалатализация согласных в глубоких говорах северной Латвии: 1 – палатализация согласных на фонетическом уровне сохранилась, но противопоставление твердых и смягченных согласных на фонологическом уровне в значительной мере нейтрализовалось; 2 – смягченные согласные на фонетическом уровне почти полностью депалатализованы (исключение составляет согласные $[\hat{k}, \hat{g}, \hat{i}, \hat{n}]$), противопоставление твердых и смягченных согласных на фонологическом уровне полностью нейтрализовалось.

Карта № 6. Два ареала сохранившейся архаической фонематической системы глубоких говоров Латвии (обозначены прерывистыми линиями).

Карта № 7. Нумерация говоров восточной Латвии (расшифрованы только номера глубоких говоров Латгалии): 425 - Баркава, 426 - Варакляны, 427 - Виляны, 432 - Аташкиене, 433 - Стирликене, 434 - Галены, 436 - Ливаны, 437 - Рудзеты, 438 - Варкава, 439 - Прейли, 440 - Силаяни, 444 - Ницгале, 445 - Калупе, 446 - Айзкалне, 447 - Аглона, 450 - Ликсна, 451 - Вишки, 452 - Науене, 453 - Бижерниеки, 469 - Лиепна, 470 - Вискна, 471 - Виляка, 473 - Балви, 474 - Шкилбени, 475 - Ругаи, 476 - Берзпиле, 477 - Тилка, 478 - Балтинава, 479 - Гайгалова, 480 - Наустрени, 481 - Чаролава, 482 - Дункени, 483 - Сакстагалс,

484 - Макашечы, 485 - Берзгале, 486 - Мердаене, 487 - Звиргдэне, 488 - Цибла, 489 - Ружина, 490 - Озолайне, 491 - Резна, 492 - Пилда, 493 - Нирза, 494 - Малта, 495 - Кауната, 496 - Рундены, 497 - Истра, 498 - Андрупене, 499 - Эзерниеки, 500 - Шкяуне, 501 - Капины, 502 - Ауля, 503 - Дагда, 504 - Асуне, 505 - Извалта, 506 - Краслава; 507 - Скайста, 508 - Робекниеки, 510 - Индра, 511 - Бриги, 512 - Пасиене.

Алфавитный список глубоких говоров Латгалии.

Аглона	447 ⁹	Варакляны	426
Айзкалне	446	Баркава	438
Андрупене	498	Виксна	470
Асуне	504	Виляка	471
Аташлене	432	Виляны	427
Ауля	502	Вишки	451
Балви	473	Гайгалава	479
Балтинава	478	Галены	434
Баркава	425	Дагда	503
Берзгале	485	Дрицены	482
Берзпилс	476	Звиргдэне	487
Бижерниеки	453	Извалта	505
Бриги	511	Индра	510

⁹Нумерацию глубоких говоров Латгалии см. на карте № 7.

Истра	497	Резна	491
Калупе	445	Робажниеки	508
Капини	501	Руган	475
Карсава	481	Рудзети	437
Кауната	495	Ружина	489
Краслава	506	Рундени	496
Ливани	436	Сакотагалс	483
Лиепна	469	Силаяни	440
Ликсна	450	Скайста	507
Макашени	484	Стирниене	433
Малта	494	Тилжа	477
Мердзене	486	Цибла	488
Науене	452	Шкилбени	474
Наутрени	480	Шкяуне	500
Нирза	493	Эверниеки	499
Ницгале	444		
Озолайне	490		
Пасиене	512		
Пилда	492		
Прейли	439		

A. Breidaks

Phonological interference in the deep
vernaculars of Latgale

Summary

The phonological system of the deep vernaculars of Latgale has been affected by the phonological system of the contacting Selonian vernaculars of Latgale and Vidzeme and Latgalian vernaculars of Vidzeme and the contacting Slavic languages (Polish, Byelorussian and Russian).

The short vowel [ɛ] in the deep vernaculars of Eastern Latgale as well in the several vernaculars of Southern Latgale and in the one vernacular of Northern Latgale (Liepna) and by the analogy also the long vowel [ĕ] in the deep vernaculars of Eastern Latgale as well in the several vernaculars of Southern Latgale could no longer be used after the phonological pause on account of the influence of the contacting Slavic languages (Russian, Byelorussian and Polish). In this phonologically relevant position the front vowels [ɛ, ĕ] were transformed into back vowels [a, ǣ]. As a result, the phonemes [ɛ, ĕ] vanished from the vowel subsystem of the area and the vowels [ɛ, ĕ] in the deep vernaculars of Eastern Latgale and in the several vernaculars of Southern Latgale became the positional variants of the phonemes /a, ǣ/.

The vowels [ɛ, ĕ] in the several deep vernaculars of Western Latgale transformed into the vowels [ɛ, ɛ̃] on

account of the influence of the contacting Selonian vernaculars. As a result, the phonemes / ĕ, ě / vanished from the vowel phonemic subsystem of the area and were substituted for the phonemes / ę, ĩ /.

The depalatalization of the palatalized consonants [ṣ̌, ẓ̌, č̣, ʃ̣], the positional variants of the phonemes / š, ž, č, ʃ /, in the deep vernaculars of Eastern and Southern Latgale has occurred on account of the influence of the contacting Slavic languages (Byelorussian and Polish). The same process of the depalatalization of the palatalized consonants [ṣ̌, ẓ̌, č̣, ʃ̣] in one vernacular of Western Latgale (Barkava) and in the Northern vernaculars of Latgale has occurred on account of the influence of the contacting Selonian and Latgalian vernaculars of Vidzeme and Low Latvian vernaculars of Vidzeme.

The depalatalization of the palatalized consonant [r'] in the deep vernaculars of Eastern and Southern Latgale has occurred under the influence of the Polish and Byelorussian languages, in which this consonant is always non-palatalized (plain). The depalatalization of the palatalized consonant [r'] in the deep vernaculars of Western Latgale and several vernaculars of Northern Latgale has occurred under the influence of the contacting Selonian and Latgalian vernaculars of Vidzeme and the Low Latvian vernaculars of Vidzeme, in which this consonant is always plain. Besides, the depalatalization of the consonant [r'] has occurred gradually. At the first stage the consonant [r']

was retained before the front vowels and palatalized consonants, but in other positions it came the hard consonant [r]. So, at this stage the phoneme / r' / vanished from the consonant phonemic subsystem and the palatalized consonant [r'] became the positional variant of the phoneme / r /. At the second stage the palatalized consonant [r'] became hard before the front vowels and palatalized consonants as well. Thus, at this stage the palatalized consonant [r'] completely disappeared from the sound system of the corresponding vernaculars. This process of the depalatalization of the palatalized consonant [r'] in the deep vernaculars of Latgale continues itself at the present times, embracing more and more vernaculars.

Z. Ikere

I.KANTA TERMINA VERNUNFT TULKOŠANAS
VĒSTURE LATVIEŠU VALODĀ

Izcilā vācu filozofa Imanuēla Kanta (1724-1804) teorētiskās domas aktīva popularizēšana Latvijā sākas ar pagājušā gadsimta 90. gadiem. Gaudrīz pirms simt gadiem - 1893. g. Pēteris Zalīte kļūst par "Mājas Viesa" redaktoru un filozofiskās ievirzes ziņā laikraksts pārvēršas par jaunkantianisma ideju propagandētāju¹.

Atkal ir kāda gadusimteņa beigas un jauna iesākums. Viens laika loks ir noslēdzies un cilvēka gara acīm paveras noieta posma ceļi un atceļi. Lai gan I.Kanta biedrība Latvijā ir atjaunota, tomēr par Kanta ideju esamību latviešu kultūrā mūsdienu filozofi dažkārt izsakās skeptiski: "...pastāv tikai Kanta atgriešanās iespējamība (vai - neiespējamība atgriezties pie viņa) latviešu kultūrā. Kanta idejas latviešu kultūrā - mīts"².

Latviešu filozofiskās kultūras (es pieņemu, ka tā pastāv ne priekšstatos, bet īstenībā) sakarā pavērosim kādas I.Kanta idejas latviskās izteiksmes ceļus viena gadusimteņa laikā.

Pirms pievērsēties XIX gs. 90. gadiem, mazs atskats uz latviešu filozofiskās izteiksmes pašiem sākumiem.

Latviešu filozofiskās valodas pirmsākumi meklējami G.F.Stendera darbā "Augstas gudrības grāmata" (1796), kas ir enciklopēdija zemniekiem prāta pecilāšanai jeb (mūsdienu valodā) gara izglītībai. Tās autors, kā zinām, pēc profesijas

bija vācu mācītājs, pēc izcelsmes - atzars vecai holandiešu dzimtai, kuras vārds sniedzas atpakaļ līdz 16. gs. beigām³. Latviešu kultūras darbinieks A. Birkerts G. F. Stendera paveikto raksturo šādiem vārdiem: "No Stendera viņa [latviešu tauta - Z.I.] mācījās ābeci, pirmās dabas mācības, pirmo dabas filozofiju, kaut arī teleoloģijas un teoloģijas gaismā. Turpmākām inteligences paaudzēm Stenders ilgu laiku ir paraugs. Viņa "prāta cilāšanas" principi ir bāka, kas met gaismu veselu gadu simteni uz priekšu" *.

Filozofs Pauls Jurēvičs, apcerot latviskās filozofiskās domas izveidi latviešu kultūrā, G. F. Stenderu min kā pirmo autoru. Atzīmējams viņa nopelnus no filozofijas aspekta, P. Jurēvičs saka: "Filozofija jau nav tikai skolas lieta, bet ir arī dzīvības maize katram domājošam cilvēkam, jo plašākā nozīmē par filozofiju var saukt katru mēģinājumu ar prātu izskaidrot kaut ko, izejot no kādiem pēdējiem principiem, vai vērtēt lietas no zināmu vispārīgu ideju viedokļa, vispāri, katru pacelšanos pāri praktiskās dzīves un tās nepieciešamību ierobežotam redzes apvārsnim..

Par šāda veida netiešu zināmu filozofisku pārliecību paudēju un līdz arī par pirmo filozofisko domātāju pie mums uzlūkojams jau Vecais Stenders (1714-96).."⁵.

* Citātos ievērotas mūsdienu ortogrāfijas likumības, izņemot vārdu "filozofija". Tāis izņēmums izdarīts sakarā ar filozofu diskusijām par šīs zinātnes nosaukuma rakstību - vai pēc būtības vai pēc burta. Citējumi sniegs ieskatu arī par vārda rakstību 20.-30. gadu filozofiskajā literatūrā.

XIX gs. otrajā pusē uzsākas jauns latviešu literārās valodas posms, kad "sākas.. latviešu nacionālās literārās valodas izveide kā topošās latviešu nācijas vienotāja, tās kultūras un ekonomiskās kopības veicinātāja un atspoguļotāja" ⁶. Ar XIX gs. otro pusi veidojas latviska filozofijas izteiksme, jo topošajai latviešu nācijai, lai tā kļūtu par nāciju, ir nepieciešama gara kultūra - tāda bija toreizējās latviešu inteligences visupirmā pārlicība. Jaunlatviešu kustības pārstāvju - publicistu, domātāju, literātu Jura Alunāna, Kaspara Biezbarža, Ata Kronvalda veikums ir vērtējams arī no latviešu filozofijas valodas izstrādes viedokļa ⁷. Nenoliedzami, ka šajā laika posmā liela ietekme bija vācu filozofiskajai domai un vācu valodā rakstītajai filozofiskajai literatūrai.

Vācu filozofa I.Kanta ideju, pārsvārā viņa ētisko uzskatu izgaismošana aizsākas ar P.Zālītes žurnālistisko darbību "Mājas Viesā" atbildīgā redaktora amatā. P.Zālītes vārds blakus līdzšinējā atbildīgā redaktora Arnolda Plāteša vārdam pirmo reizi parādās "Mājas Viesā" 28. numurā 1893. g. 10. jūlijā. Stājoties atbildīgā redaktora amatā, P.Zālīte jau bija studējis filozofiju Vācijā un šajā - 1893. g. aizstāvējis disertāciju par Kanta ētiskajiem ideāliem "Kanta mācība par brīvību", iegūstot filozofijas zinātņu doktora grādu Jēnas universitātē. P.Zālīte aktīvi pauž Kanta ētiskos ideālus un līdz pat XX gs. 30. gadu beigām ir un paliek redzamākais un konsekventākais neokantiskās orientācijas pārstāvis ⁸.

1924. g. Kēnigsbergas (Karajevu) universitāte riko

plašas svinības sakarā ar I.Kanta 200. dzimšanas dienas atceri. Šajā gadā Latvijā visos sevi cenošajos periodiskajos izdevumos parādās apceres par šo izcilo vācu domātāju. Rakstu sēriju aizsāk prof. P.Zālītes publikācijas laikrakstā "Jaunākās Ziņas". P.Zālīte laikraksta vairākos numuros⁹ publicē atskatu par Kanta jubilejas atcerei veltīto pasākumu norisi. Raksta nosaukums - "Imanuela Kanta 200.gadi dzimšanas dienas jubileja Karajālaučos". P.Zālīte informē lasītājus par šo svinību norisi no 19. - 23. aprīlim Karajālauču universitātē, par dalībniekiem, runātājiem un svinības valdošo gaisotni. No tolaik jaunās Latvijas Universitātes piedalās trīs delegāti: prof. P.Zālīte, doc. P.Dāle un prof. V.Frosts. Interesanti, ka, informējot lasītājus par daudzajiem runātājiem un priekšlasījumiem, P.Zālīte izceļ domu, ko der atgādāt arī šodienas latviešu intelligentam. Tā ir atziņa, ko paudis Oksfordas universitātes prof. Stoks: "Lai paliktu par pasaules pilsoni [kāds nepārprotami ir I.Kants - Z.I.J, nemaz nav vajadzīgs atstāt dzimteni. Gluži otrādi: tik tad, kad kāds savā dzimtenē laidis dziļas saknes, viņš pareizi tiks saprasts arī ārzemēs]"¹⁰.

Latvijas Universitātes vārdā uzstājas P.Zālīte ar referātu "Par kategoriskā imperatīva nozīmi". Šajā referātā, kura galvenās idejas P.Zālīte rezumē savā raketā, no latviešu valodas vēstures viedokļa var saistīt teikumus: "Kants ir jaunlaiku morāliskā sirdsapziņa (das moralische Gewissen), gluži tāpat kā Sokrats bija antīkās grieķu pasaules sirdsapziņa". Tātad tobrīd - 1924. g. latviešu vārds sirdsapziņa nav tik labi pazīstams plašam lasītāju lokam,

kādam laikraksts domēts. P.Zālite uzskata par vajadzīgu to paskaidrot ar vācu vārdu.

Savā referātā P.Zālite uzsver, ka "pēdējais un augstākais mērķis" saskaņā ar Kantu ir "mūžīgā miera realizācija" un pie tā novedis gan apstākļu iespaids, gan "tikumiskais prāta ieskats". "Kants ir filozofiska saule", toreiz rakstīja P.Zālite¹¹.

1924. g. parādās pirmie Kanta darbu tulkojuma fragmenti, kurus veicis P.Dāle¹². 1924. g. Latvijā tika nodibināta I.Kanta biedrība. To, kā šinām, Latvijā atjaunoja tikai 1988. gadā. Vai šodienas latviešu kultūrā Kanta ideju mīts kļūst par īstenību? Vai šīm idejām vispār vajadzīgs īstenoties laikā, kad, filozofes M.Rubenes vārdiem runājot, "bezdibenis ir atvāzies starp filozofiju kā dzīves formu un filozofiju kā prāta sistēmu"¹³? Bet - vai Kanta atziņas nebija domātas arī kā dzīves forma? Tie ir jautājumi, uz kuriem atbildes var sniegt tikai tagadnes latviešu domātāji.

I.Kanta filozofijā lietotie termini divu dažādu domāšanas līmeņu apzīmēšanai ir Verstand un Vernunft. Pirms latviešu filozofiskajā literatūrā izveidojās tradīcija atspoguļot Kanta terminu Vernunft kā prāts un Verstand kā saprātne, ir pastāvējis zināms svērstību periods. Filozofiskajā literatūrā ir bijis vesels laika posms, kad Vernunft tulkoja gan kā prāts, gan saprāts, atbilstoši variējot Verstand tulkojumu. Šajā rakstā nerunāsim par abu šo terminu - Vernunft un Verstand tulkošanas vēsturi. Raksta robežas ļauj aplūkot viena termina, t.i., Vernunft

tulkošanu.

No šī termina tulkošanas vēstures viedokļa Ipaša uzmanība jāpievērš 1924. g. publikācijām, jo pirmo reizi latviešu kultūrā Kanta teorētiskā doma tiek atspoguļota tik plaši un tik daudzveidīgos periodiskajos izdevumos. Kā Kanta filozofisko uzskatu izklāstā, tā arī viņa galveno darbu nosaukumu atveidē termins Vernunft tulkots gan kā prāts, gan saprāts. Pārskatīdami Kanta termina Vernunft tulkošanas vēsturi, vienlaikus pievērsīsim uzmanību tālaika Latvijas Universitātes filozofu un Latvijas kultūras darbinieku atzīpām un vērtējumiem par šo izcilo vācu domātāju. Jo starp vērtējuma rindām atklājas pašu vērtētāju personība.

P. Dale rakstā "Imanuels Kants", iztirzādams vācu filozofa galvenās idejas un norādīdams uz to kvalitatīvo atšķirību no tradicionālās metafizikas jēdzieniem, terminu Vernunft tulko kā saprāts, bet terminu Verstand kā prāts: "Tīrā saprāta kritika" (Kritik der reinen Vernunft).. Rīgai pieder gods būt par to vietu, kur šis filosofijā jaunu laikmetu radošais darbs tika vispirms iespiests un parādījās atklātībā.. Tradicionālās metafizikas galvenie jēdzieni - substancionālā dvēsele, pasaule un Dievs ir saprāta (Vernunft) idejas tikai ar regulatīvu nozīmi.. Atziņas spēja pēc Kanta satur divus faktoros jeb puses - jūtēklību (Sinnlichkeit) un prātu (Verstand).. Katrai šai pusei piemīt Ipatnējas aprioras subjektīvas formas (kārtotāšanas un seistījuma veidi): laika un telpa kā tīras uzskatāmības jeb itoicijas, un uztveres nepieciešamās formas un domāšanas kategorijas. P. Dale izcēlums - 2.1. / (pamat-

jēdzieni un saprašanas viedokli kā ošlonība, substancialitāte, vienība, nepieciešamība, iespējamība u.c.)... .. Leitnica-Volfa skolas dogmatiskais racionālisms un ontologisms, kas bez saprāta spēju pārbaudīšanas pretendēja aptvert transcendentu lietu būtību, atrisināt visus metafiziskos jautājumus ar tīrās spekulatīvās domāšanas palīdzību - un rezultātā radīja nepamatotu un pretēju uzskatu heosu..."¹⁴.

Terminu Vernunft kā saprāts 1924. g. interpretē arī prof. V.Maldonis: "Tie ir Kanta immanentās metafizikas produkti, kas gan domājami logiski, bet nav reāli. Kants apgalvo, ka par realitātēm tie top cilvēkam tač, kad tas izpilda savu pienākumu apzinīgi, jo cilvēka pienākums, kā kategoriskais imperatīvs, neatļaidīgi skubinot praktisko, ne teorētisko saprātu, šās augstākās robežidejas pacelt pār neierobežotām, absolūtām realitātēm"¹⁵.

Vernunft kā saprāts parādās vēl dažu autoru rakstos. Piemēram, K.Eliasa apcerējumā literatūras, mākslas un sabiedriskās dzīves žurnālā "Skaidrība". Vārds saprāts termina funkcijā lietots, gan atveidojot Kanta abu galveno darbu nosaukumus, gan izskaidrojot viņa teoriju: "Pēc apmēram 11 gadu ilga darba Kants 57 gadu vecumā laiž klajā 1781. gadā savu galveno darbu "Kritik der reinen Vernunft" (Tīrā saprāta kritika)..

1787. gadā iznāk "Tīrā saprāta kritikas" otrais.. izdevums. Gadu vēlāk iznāk "Praktiskā saprāta kritika"..

Kants atmata pie malas iepriekšējo filozofu dogmatiskās mācības, uz kurām tika celtas dažādās metafizisko sistēmu ēkas, un iesāka ar to, ka kritiski izpētīja cilvēka

domāšanas un filozofēšanas izejas punktu, un proti, cilvēka saprāta spējas un robežas"¹⁶.

Vairāki autori, to skaitā izcilais latviešu filozofs T.Celma, Kanta Vernunft tulkojuši nevis kā saprāts, bet prāts. T.Celma atzinums par I.Kanta zinātnisko ieguldījumu izteikta periodiskajā izdevumā "Domas" šādiem vārdiem: "K/anta/ filozofiju varētu savilkt Isumā sekošās tēzēs: 1) viss ir padots nepielūdzami stingrai un nesatricināmai likumībai (Gesetzmässigkeit), 2) šo likumību noteic pats prāts (Vernunft).. Jautājums par no prāta neatkarīgi pastāvoņu esamību (Ding an sich) ir ārpus atziņas robežām"¹⁷.

Pie šāda atveides principa pieturējies arī Jānis Veselis apcerē par I.Kantu periodiskajā izdevumā "Ilustrēts Žurnāls". J.Veselis Kanta teoriju nosauc par varenu un svinīgu domu katedrāli, salīdzinājumā ar citu tā laika vācu filozofu teorētiskās atziņas vieglo vasaras namiņu: "Kants aptver visu pasauli ar prātu, kurš no jūteklju pieredzēm jeb priekšestariem [priekšstatiem - domājams, te drukas kļūda - Z.J.] (Anschauungen) veido jēdzienus (Begriffe); šai ziņā Kants pasaules aptveršana ar prātu ir tikpat pilnīga, cik pilnīga citādā veidā ir varbūt pasaules aptveršana ar jūtām, grību u.t.t. ..

No vācu filozofiem smalkā stilista Šopenhauera un impresionistiskē Ničes sacerējumi liekas kā vieglas un nestipras vasaras mājas pret Kanta varenajās un svinīgajām domu katedrālēm, rādas ir viņa "Tīrā prāta kritika" un "Praktiskā prāta kritika"¹⁸.

Līdzīgu termina Vernunft atveides principu ievēro arī Pēteris Oliņš literatūras un mākslas žurnālā "Ritums" publicētajā rakstā: "Savos pētījumos par cilvēka prāta spējām un apriorām formām Kants cenšas atsvebināties no racionālistu metafiziskiem un dogmātiskiem priekšnoteikumiem, kā arī no empīristu psiholoģiskiem pamatojumiem par prāta spēju izcelšanos un attīstīšanos, piegriežot visu uzmanību vienīgi šo spēju vērtīguma aplūkošanai..

Dziļi neapmierināts ar iepriekšējo racionālistisko metafiziku un empīristu mācībām, Kants ilgu gadu domā par "metafizikas metodes uzlabošanu". Šo metodoloģisko meklējumu vērtīgie ieguvumi sakopoti Kanta tīrā prāta kritikā, kurā novelk zinātnei un ticībai viņu kompetences robežas.. Ciešā sistemātiskā sakarībā ar tīrā prāta kritiku atrodas Kanta otrais lielais darbs, praktiskā prāta kritika..¹⁹.

Leksēmu prāts lieto arī V.Kancāns rakstā "Juteklība un sapratne Kanta gnozeoloģijā": "Tīrā prāta kritikas ievaddaļā Kants aizrāda, ka mūsu atziņai ir divas saknes: juteklība (Sinnlichkeit) un sapratne (Verstand), kas abas varbūt nākot no kādas mums nezināmas kopsaknes"²⁰.

Šī raksta robežas neļauj aplūkot visus 1924. g. periodikā publicētos materiālus, tomēr no minētā, domājams, var rasties pietiekams priekšstats.*

---

* Raksta autore uzskatīja par nepieciešamu šo ieskatu publikācijās tomēr sniegt, kaut citējumi ir pagari. Runa jau nav tikai par Kanta termina Vernunft tulkošanu, kas ir jau pagātne, tulkojuma tradīcijai nostabilizējoties. Runa

Par pastāvošajām evārstībām I.Kanta termina Vernunft atveidē liecina arī citējumi no prof. V.Frosta darbiem. Prof. V.Frosts rakstījis lielākoties vācu valodā, bet P.Jurēvičs par viņu izsakās, ka "kā Latvijas universitātes mācību spēks arī latviski, un viņa prāta un jūtu smalkuma iezīmogotie raksti un kursi ir daudzus valdzinājuši"²¹. Ja 1921. g. rakstā "Kanta ētikas būtība" V.Frosts Kanta darbu "Kritik der praktischen Vernunft" tulko kā "Praktiskā prāta kritika"²², tad 1928. g. viņš raksta: ".. mēs atrodam pie Kanta svarīgo un interesanto iedalījumu prātā (Verstand), spriešanas spējā (Urteilskraft) un saprātā (Vernunft)"²³.

1930. g. parādās P.Zālītes darbs par I.Kantu. Kanta galveno darbu P.Zālīte tulko kā prāts. Piemēram: "Beidzot 1781. gadā iznāca .. Kanta galvenais darbs "Tīrā prāta kritika" ("Kritik der reinen Vernunft"), kurš filozofijas vēsturē iezīmē jaunu laikmetu. "Tīrā prāta kritika" ir viens no visgrūtākiem, bet arī visdziļākiem filozofiskiem darbiem"²⁴.

Arī Kanta pārējo darbu nosaukumu tulkojums ir tuvs mūsdienu atveidojumam. Piemēram: "Kritik der praktischen ir arī par toreizējās latviešu radošās inteligences (ne tikai filozofu) attieksmi, valdošo gaisotni, par dzīvo atsaukšanos uz kultūras parādībām Eiropā. Vēl jau Edvards Virze latviešu intelīgenai nebija nodāvējis par "augsto intelīgenai", ar to domājot nevis iepemamos amatus, bet izvirzītos uzdevumus. Vēl ne, bet tādas intelīgenes tapšana jau bija sākusies reizē ar latviešu atpazīšanas veidošanos.

Vernunft" kā "Praktiskā prāta kritika", "Kritik der Urteilskraft" kā "Spriešanas spējas kritika" (61. lpp.). Piebildis, ka arī Kanta darba "Kritik der Urteilskraft" nosaukuma tulkojumi latviešu kultūrvēsturniekiem ir bijuši daudzveidīgi. Konversācijas vārdnīcas 2. sējumā sniegts plašs raksts par Kantu. Tur Kanta darba nosaukums atveidots kā "Sprieduma spējas kritika"²⁵. Mūsu gadsimta 60. - 90. gadu filozofiskajā literatūrā darba nosaukums tulkots gan kā "Spriešanas spēju kritika"²⁶ gan arī kā "Spriestspējas kritika"²⁷.

Ja 1924. gadā P. Dāle Kanta terminam Vernunft lieto atbilstami saprāts, tad jau 1936. g. atsevišķi publicētajā apcerējumā par Kanta personību un teorētisko atziņu filozofa konsekventi lieto atbilstami prāts gan vācu domātāja nosaukuma latviskojumā, gan arī visā grāmatā: "Kādā savā vēstulē drīz pēc sava disputa Kants aizrāda, ka ne tikai filozofu, bet vispārī visu cilvēcīgo uztvērību labā svarīgi esot zināt izšķirību starp to, kas pieder mūsu atziņas spējai kā tādai, un to, kas ir dībināts uz cilvēka gara spēju subjektīviem principiem, cikāļ tie sakņojas ne tikai juteklībā, bet arī prāta funkcijā..

Beidzot 1780. g. vasarā Kants stājās pie sava ilggadīgā pētījuma uzrakstīšanas. Pats Kants liecina, ka viņš "Tīrā prāta kritiku" sarakstījis apm. 5 mēnešu laikā, pie tam ar vislielāko uzmanību pret tā saturu, bet ļoti maz rūpējās par izteiksmi un pielietamību lasītājam"²⁸.

Kanta terminu Vernunft kā prātu un Verstand li saprāt ni konsekventi lieto pirmais Kanta darbu tulkotājs latviešu valodā Atis Rolavs. Kanta darba "Tīrā prāta kritika" tul-

kojuma priekšvārdā viņš raksta: "Tīrā prāta kritika" Kanta sniedzis savu kritisko atziņas un pieredzes teoriju, tomēr šis darbam ir plašāka nozīme: tas ir stūrkaulis un pamatojums visās Kanta kritiskā jeb transcendentālā ideālistisma sistēmā. "Tīrā prāta kritika" pieder pie klasiskākajiem darbiem visā filozofiskajā literatūrā. Tas ir viens no tiem fundamentālajiem darbiem, kam ir mūžības vērtība (ne par velti viņu dažkārt alegoriski apzīmē par filozofu bībeļi)"²⁹.

Dziļāku ieskatu par Kanta terminu tulkojumu un lietojumu lasītājs var gūt no A. Rolava sastādītā Kanta lietoto terminu rādītāja "Sistemātisks rādītājs Kanta "Tīrā prāta kritikai"³⁰. Te sniegta vācu filozofa terminu analīze gan no valodas viedokļa, gan satur ziņā.

Termina un jēdziena Vernunft (latviski prāts) analīze ar ekscerptiem no Kanta darba "Tīrā prāta kritika" sniegta grāmatas 90. - 92. lpp., termina un jēdziena Verstand (latviski saprātne) - no 102. - 104. lpp. Tāds vārds kā saprāts termina funkcijā A. Rolava sastādītajā rādītājā neparādās.

A. Birkerts, skaidrojot Kanta kritiskās nostātnes cēloņus attiecībā pret Eiropā valdošo racionālisma virzienu, lieto vārdu prāts, kas tolaik jau iekarojis termina statusu. Kanta darbu "Kritik der reinen Vernunft" A. Birkerts tulko kā "Skaidra prāta kritika". Piemēram: "Volfs [Kristiāns Volfs (1679-1754) - 2.I.] un visi citi racionālisti ticēja prāta nemaldībai. Kād nu tik daudz un tik plaši par prātu bija runāts Anglijā, Francijā, Vācijā, tad, liekas, daži vārdiski pamosties jautājums, vai tiešām prāts ir nemaldīgs un kādas ir viņa atziņas un pieredzes spēju ro-

bežas. Sakarā ar racionālismu arī radās viņa kritiķa.

I. Kants rada monumentālus darbus filozofijā, it īpaši savu "Skaidra prāta kritiku" (1781.).."³¹.

Tādu Kanta termina Vernunft atveides vēsturi redzam publicētajā filozofiskajā un kultūrvēsturiskajā literatūrā - tātad termina funkcionēšanas sfērā. Var izdarīt secinājumu, ka jau 30. gadu beigās ir iespējams runāt par noteiktas tradīcijas izveidošanos Kanta termina Vernunft tulkošanā latviešu filozofiskajā literatūrā.

Otra termina eksistences sfēra un izmēģinājuma forma ir tās fiksācija leksikogrāfiskajā materiālā. Termina tulkojuma analīze no valodnieciskā viedokļa ir tā, kas izskaidro svārstību cēloņus termina atveidē. Tulkojuma dažādība nav bijusi tikai nejaušība. Šīs atziņas pamatojumam veltīta nākamā raksta daļa.

Lai izpētītu Kanta termina tulkojumu vēsturi, kāda tā parādās fiksācijas sfērā, un atklātu Vernunft tulkojuma dažādības cēloņus, tad ir jāapskata šādi leksikogrāfiski materiāli:

1) Konversācijas vārdnīca (1906-1921, turpmāk KV) un Latviešu konversācijas vārdnīca (1927/1928-1939, turpmāk LKV);

2) terminologiskās vārdnīcas: "Zinātnisko terminu vārdnīca" (1922) un arī "Zinātņu terminu krājums" (Maskava, 1937);

3) termina tulkojuma izvēli ietekmē arī pastāvošā vārda atspoguļošanas tradīcija tulkojošis un spaidrojošās

vārdnīcās. Vernunft tulkošanas sakarā apskatāmas gan senā-
kās, gan mūsdienu vārdnīcas.

Vārdu skaidrojums konversācijas vārdnīcās ir tīši-
ri, no vārdu semantikas atspoguļojuma lingvistiskajās
vārdnīcās. Pirmajās ekstralingvistiskie faktori vārda defi-
nīcijā ietekmē daudz lielāk mērā, kā tas notiek pēdējār.
To var konstatēt arī šajā Kanta termina Vernunft tulkošanas
gadījumā. Vārdu skaidrojums lingvistiskajās vārdnīcās bal-
stīts uz valodas iekšējās attīstības likumbām un valodas
normu.

Apskatīsim Kanta termina atveidi esošajās konversāci-
jas vārdnīcās.

Konversācijas vārdnīcas (KV) 2. sējumā rakstā par
Kantu lietots vārds prāts termiņa funkcijā, gan tulkojot
Kanta darba nosaukumu, gan skaidrojot Kanta jēdzien-
Vernunft. Skaidrojums veikts ar izvēlēto citējumu palīdzību
no Kanta darba. Piemēram: "K/ants/ nodibināja jaunu atziņas
teoriju. K-a "Tīrā prāta kritikas" pamatjautājums skan: Kā
atziņa iespējama?.. "Visa mūsu atzišana", saka K/ants/
"sakas no jūtām, iet uz jēgu un beidzas pie prāta, par kuru
mums nekā augstāka vairs nav". Prāts plašākā nozīmē ir vis-
mūsu atziņas spēju kopība, mūsu spēja zināt vispāri, šaurā-
kā nozīmē prāta slēdzienu, principu spēja"³².

Arī vārdu prāts skaidrojot atsevišķā šķirklī 3. sēju-
mā, vārdnīcas autori atsaucas uz Kantu: "Prāts (ratio, in-
tellectus), cilvēka atziņas spēja, saprātība. Tuvāki šo jē-
zīenu izskaidrojis Kants. Sal. arī šķirklī"³³.

Tāds skaidrojums dod iemeslu secinājumam, ka vārdi prāts un sapraša (mūsdienu sapratne) ir jēdzieniski sinonīmi. Tādejā minēsim piemēru arī no šķirkļa par vārdu sapraša, jo skaidrojot šo vārdu, autori, balstoties uz Kanta izziņas teoriju, tomēr jēdzieniski to norobežo no jēdziena un vārda prāts, kā arī dod atbilstošos tulkojumus vācu un krievu valodā. Piemēram: "Sapraša (intellect, Verstand, разум) vispārīgā nozīmē - spēja saprast, t.i., spēja lietšķirti pareizi un akurāti uztvert dotus faktus, domas vai viņu attiecības.. Atziņas.. teorijā (pēc Kanta) par s-u nosauc to psihisko (dvēseles) spēju, kas rada jēdzienus (Begriffe, понятия), un nostada s-ei pretim no vienas puses atteikļa ievadīto uzskatīšanu (Anschauung, созерцание), no otras puses rātu (Vernunft, разум)"³⁴.

Kā šajā vārdnīcā, tā arī LKV nav šķirkļa ar vārdu saprats.

Apskatot LKV sniegto materiālu, ir jāpieskaras arī vārdam prāts no imes ziņā tuvu stāvošo vārdu aprakstam. LKV visā latviešu valodas sistēmā mēģināts noteikt šādu vārdu kā prāts, sapratne, intelekts, saprašana (spējas nozīmē) jēdzieniskās robežas, to semantisko telpu. Kā jau minēts, LKV nav vārda saprats. Atbilstošajā lappusē atrodamī šķirkļi sapraša (vārds skaidrots kā 'saprata, izpratne, prāts') saprašana un sapratne. Interesanta ir tiena izzīme, kas parādās pie vārda saprašana skaidrojuma un kas vāda, kā šī vārda semantisko telpu pamazām cenšar aizņemt citi vār-

di. Tātad vārds saprašana kā spējas apzīmētājs*. Vārdam tā-
dā gadījumā, vadoties no LKV, sinonīmi ir: prāts, sapratne,
intelekts. Te vēl var piebilst, ka vārds saprašana ir atzi-
ņas spējas apzīmētājs ir sena latviešu vārds. Vārdu sapra-
šana spējas nozīmē apraksta jau, piemēram, Matiss Stobe
(Stobbe) 1797. g. publicētajā pirmajā latviešu žurnālā:
"Sapraschana ir cilweku glietums, caur to wipsch Deewam
lihdzigs tohp, tas ir Deewa gihmis, jo Deews ir wissas
atzihschaneas un gudribas awots; caur sapraschana pahrwalda
tas cilweks wissiprakus lohpus, caur sapraschana sawalda
wipsch sawas meesas kahribas un wissadas ļaunas eugribescha-
nas, kas no tahm celļahs. Bet kas ir tas sapraschana? Kur
ta iraid?.. Ta sapraschana ir tas spehks, kas mums peemih,
un kurpu meh dohmat (apdohmat, pahrdohmat) atminettes,
upcereht, nolemt, teosaht, spreest un apzinatees wai am"³⁵.

Citētajā M.Stobes tekstā mūsdienās būtu vārdi saprāts
pirmajā teksta daļā un prāts otrajā teksta daļā pēc divpunk-
tes.

LKV interpretēto sinonīmu rindā prāts, sapratne, in-
telekts, saprašana (spējas nozīmē) visplašākais jēdziena
apjoma ziņā ir vārds intelekts. Vārda intelekts skaidro-
jums: "Intelekts (lat. intellectus), sapratne, prāts, sa-
jēgšanas, domāšanas, nejutekliskās atziņas spēja, kas rela-

---

* Autori vārdam devuši nozīmes ierobežojumu, jo vārds
ir daudznozīmīgs un līdz XX gs. sākumam publicētās tulkojo-
šajā vārdnīcās šo latviešu vārdu izmanto ļoti dažādu vācu
vārdu atveidojumam.

tīvi neatkarīga no konkrētas apjautas un izpaužas apjautas datu iztulkošanā un domu elementu saistīšanā par noteiktām jēgturīgām vienībām. Identifikācija, priekšmetīga attiecināšana un kārtošana ir i-a būtiska funkcija: šīs darbības tipiski loģiski produkti ir jēdzieni, spriedumi un slēdzieni. Empīriskā atziņa nepieciešami ietver sevī i-a veidotājus elementus..."³⁶.

Pie kam skaidrojuma turpmākajā daļā ir norāde uz vārdu intelektu ierobežojumu nozīmes ziņā: "... ar vārdu i/n-te-lekts/ (prāts) saprot arī visu a priori nozīmīgo jēdzienu un principu avotu. Mūsu i-a darbībai ir divkursīvs raksturs"³⁷.

Vārda prāts definīcija* atrodama LKV 1938. g. publicētajā 17. sējumā. Tās autori atsaucas uz Kantu, norādot, ka Kanta Vernunft ir "praktiskais prāts", atšķirībā no Verstand kā formāli loģiskas spējas. Skaidrojumā ir zināmas neprecizitātes, jo lasītājs var maldīgi iedomāties, ka Kanta Vernunft nozīmē vienīgi "praktisko prātu" un šo terminu nevar attiecināt uz "tīro prātu". LKV skaidrojums: "Prāts (fr. raison, entendement, vāc. Vernunft, Verstand), tā cilvēka garīgo spēju daļa, kas ir zināma pretstatā jūtām un izpaužas kā objektīvi ievirzīta, loģikas likumiem

---

* Pie šīs un prāts saakarā citām LKV definīcijām nepieciešama uzkavēties, jo 30. gadu izdevuma atkārtotā publikācija vērīgā lasītājā no jauna viesīs šaubas par Kanta lietoto terminu jēgu un tulkojumu.

sekojoša domāšana. Prātam šai nozīmē ir spēja veidot spriedumus un slēdzienus un šķirt, vismaz principā, patieso no aplamā.. Arī Kants .. rāda, ka t.s. praktiskā prātā, kas īstenībā ir tikai teoretiskā prāta dziļākais slānis, var atrast motīvus īsti ētiskai rīcībai.. intuitīvais prāts īstenībā ir it kā diskursīvā prāta avots, pirms tas ietverts jēdzienos. Intuitīvais prāts tāpēc nav tīri formāla spēja, bet tajā forma vienmēr ir dota kopā ar saturu, kamēr diskursīvā prātā abas puses var atdalīt. Sava īpatnēja satura nesējs prāts (Vernunft) ir arī Kantam, it sevišķi kā praktiskais prāts, atšķirībā no Verstand, kas jau ir vairāk formāla spēja, un tāpat Platonam nūs, atšķirībā no dianoia"³⁸.

Kants izšķir tīro un praktisko prātu. No pieredzes neatkarīgais prāts ir "tīrais prāts" un atkarīgais - "praktiskais prāts". Latviešu lesītājam jēgums "praktiskais prāts" asociējas ar vārdu saprāts, un līdz ar to rodas doma - vai nevajadzētu Kanta terminu praktische Vernunft tulkot kā saprāts? Šādas idejas atspulgu var nojaust arī LKV autoru domāšanā, šķirkli "Nūs": "Nūs (gr. nūs, prāts, doma), sengrieķu filozofijā jēdziens, kas apzīmēja prātu kā objektīvās, sevišķi mērķsakarīgās kārtības izteicēju, resp. noteicēju / tātad nozīmē, kas tuva logosā jēdzienam/. Pirmais šo jēdzienu šādā nozīmē sāka lietot Anaksagors.. Cilvēkā Aristotelis izšķira divu veidu n-us - aktīvo (nūs poietikos), brīvo, no pieredzes neatkarīgo prātu, un pasīvo (nūs pathētikos), no sajūtām un atmiņas atkarīgo prātu (ši distinkcija ir tuva vēlākai kantiskai prāts un saprāts izšķir-

šanai)"³⁹.

LKV doto prāts un nūss definīciju sakarā jāpiebilst, ka filozofs F. Celms jau 1924. gadā rakstī par Kanta kritikas, grāmatniecības un bibliogrāfijas mēnešrakstā "Latvju Grāmata" pārliecinoši ir pierādījis to, ka Kanta jēdzienu reine Vernunft un praktische Vernunft atveidē ir jālieto viens vārds, proti, prāts. Filozofa argumentācija ir šāda: "Teorētiskais un praktiskais prāts nav divi dažādi prāti, bet gan viens un tas pats prāts; starpība tik tā, ka pirmā gadījumā viņš noteic esamību, otrā - dod priekšstatus darbībai. Teorētiskā lietojumā prāts tā tad vērsts uz esamību (F. Celma izcēlums - Z.I.) (Sein), praktiskā - uz jābūtību (Sollen) un te viņš raksta priekšā noteikumus gribai..

Teorētiskam prātam padoti visi iespējamie atziņas priekšmeti, praktiskā prāta likumiem - visas iespējamās saprātīgās būtnes (vernünftige Wesen).."⁴⁰.

Atziņa par abu jēdzienu saistību un vienojošo jēgu rodama LKV 17. sējumā, šķirklī "praktiskais prāts": "Principā tomēr praktiskais prāts ir vispārīgais prāts, tikai īpašā izlietojumā, proti, kā tikumiskā likuma noteicējs"⁴¹.

LKV 19. sējumā, kas klajā laists 1939. gadā, šķirklī sapratne, kur vārds skaidrots kā filozofijas jēdziens, var rasties lielāka skaidrība arī par Kanta lietotā termina Vernunft kā prāta apzīmētāju. Sapratne - diskursīvās izziņas spēja, tāda tas, kas attiecas uz formāli loģiskās domāšanas līmeni. Prāts - tas, kas spēj izziņāt lietu būtību un sakarības, tāpat sintētiskās jeb dialektiskās domāšanas līmenis.

Filozofijas jēdziena sapratne definīcija LKV: "Sapratne (vāc. Verstand), speciālas filozofiskas terminoloģijas jēdziens, ko izcēlis it sevišķi Kants un kas apzīmē intelektuālo funkciju, ciktāl tā veido jēdzienus, darina spriedumus un secinājumus, citiem vārdiem tā ir t.s. diskursīvās atziņas spēja. Plašāka un dziļāka spēja ir prāts (Vernunft), kas vēršas uz vispārīgo lietu sakarību, daļai vai pat pilnīgi pats veidodams to. Ikdienas valodā šo izšķirību starp s- un prātu nepazīst"⁴².

Tālāk pievērsīsimies Vernunft kā filozofijas termina tulkojumam terminoloģiskajās vārdnīcās.

1922. g. tiek publicēta "Zinātniskā terminu vārdnīca", ko sagatavojuši Terminoloģijas komisija. Šajā vārdnīcā nodaļā "Filozofija" parādās arī leksēmas saprāts, sapratne, prāts ar atbilstošajiem tulkojumiem krievu un vācu valodā. Atbilstmes ir šādas: разум - Vernunft - saprāts; рассудок - Verstand - sapratne; ум - Verstand - prāts (jēga)⁴³. Tātad te redzam, ka latviešu vārdam prāts filozofiskā nozīmē, pēc autoru domām, atbilst vācu Verstand, bet vācu Vernunft atbilst latviešu vārds saprāts.

Mināmā sērā ar to arī izskaidrojamas 1924. g. publikācijās par Kantu konstatētās svārstības Kanta Vernunft atveidē, kad P. Dāle tulko šo terminu kā saprāts, bet T. Celms kā prāts.

Terminoloģisko vārdnīcu sakarā pieminēšanas vērts ir fakts, ka J. Lojas redakcijā Maskavā 1937. g. izdotajā "Zinātnu terminu krājumā" vācu Vernunft dota arī ilsmo prāts

un, savukārt, Verstand atveidots kā saprāts. Atbilstmju sistēma šajā terminu krājumā ir šāda: рассудок - saprāts, sajēga, Verstand; разумение - sapratne, Verstāndnis, разум - prāts (jēga?) Vernunft, ум - prāts, Vernunft⁴⁴.

Tiktāl par konversācijas un terminologiskajām vārdniecām latviešu valodā. Tālāk ir jāapskata vācu vārda Vernunft kā vispārlietojamās leksikas elementa atspoguļojums tulkojotās vārdniecās, jo šim atspoguļojumam ir sava ietekme arī Kanta termina atveidojumā. Tulkojumu nosaka tulkojošo vārdnīcu gadsimtu ritumā izveidotās tradīcijas.

Ieskatisimies Vernunft latviskajā atveidē no vēsturiskā viedokļa. Līdz XX gs. sākumam publicētajās vārdniecās Vernunft atbilstmju sistēmā vārds saprāts neaparādās. Vācu Vernunft atspoguļots kā prāts un saprašana. Vārds saprašana ir arī citu nozīmes ziņā tuvu vācu vārdu Verstand, Sinn un Begriff latviskajā tulkojumā. Neapšaubāmi Vernunft tulkošanas vēsturī ietekmējies arī tas, kā tulkoti šim vārdam nozīmes ziņā tuvie vācu vārdi.

Dažādu gadsimtu vārdnīcu dotumus parādīsim shēmas veidā. Šajā sakarā gribētos piebilst, ka šajā shēmā der ielūkoties arī tiem filozofiem, kas lūkos tapt par īsteniem latviešu domātājiem un paust savas atskārtas latviešu valodā. Abstraktu jēdzienu valodiskajā izteiksmē atspoguļojas nācijas kultūras vēsture. Nācijas literārā valoda ir kultūras tradīcija.

• Salīdzinot dažādu gadsimtu vārdnīcas, vēsturiskā aina ir šāda:

Vārdu Vernunft, Verstand, Sinn, Begriff tulkošanas vēsture vācu-latviešu
vārdnīcās līdz XX gs. 45.

Vārdnīcas	Vārdi			
	Vernunft	Verstand	Sinn	Begriff
Mancelis 1638	nav	prāts	prāts	lietv. nav, ir verbe forma "sa- jemt"
Elverss 1748	prāts, saprāšana	prāts, saprāšana	prāts	sapemšana, saprāšana
Lange 1777	prāts	saprāšana	prāts, domas	samaņa, paziņa; = Konzept oder Idee eine Sache, ziņa; miņa

Vārdnīcas	Vārdi			
	Vernunft	Verstand	Sinn	Begriff
Ulmanis, Braže 1880	prāts, saprāšanas spēks; saprāšana	prāts; saprāšana, gudrība	1) sajušanas spēks; 2) Bewusstsein, apziņa, samapa, prāts; 3) Bedeutung, padoms	1) das Begreifen ⁸ , saprāšana, noskāršana 2) Vorstellung, samapa, sajēga, doma
Stenders 1789	prāts, prātība, gaišs prāts	prāte	prāts, domas	Begriff, Umfassung, saprēmšana; Verständnis. sa- prāšana, samapa (paziņa, Lange) Idee, doma; ziņa, paziņa

⁸Tie vārda Begriff semantiskajā struktūrā ir šī vārda atsevišķi leksiski semantiskie varianti.

Vārdnīcas	Vārdi			
	Vernunft	Verstand	Sinn	Begriff
Valdemārs [*] 1872	prāts (разум)	sapraša, prāts (гл: tulkojums); sapraša, sajēga (смысление tulkojums)	prāts, (kārtīgas) ^{**} domas; nozīmēšana Bedeutung (смысл)	sajēga, sapraša (понятие tulkojums)

^{*} K.Valdemāra vārdnīca ir krievu-latviešu-vācu vārdnīca, kur pirmajā vietā dots krievu valodas vārds, kas atbilstoši tulkots latviešu un vācu valodā.

^{**} Te acīmredzot domātas 'sakārtotas', 'kārtībā esošas' domas.

Vārds saprāts neparādās arī atbilstošajās latviešu-vācu vārdnīcās. Tāda vārda nav ne Elveraa⁴⁶ (1748), ne Langes (1777)⁴⁷, ne Langija (1685)⁴⁸, ne F.Stendera /1789/, ne J.Neikena un K.Ulmaņa vārdnīcā⁴⁹. Šajās vārdnīcās vārda prāts atbilstmju sistēmā vācu valodā ietverti abi vācu vārdi, gan Verstand, gan Vernunft. Vārdu sarakstā, kas sastādīts G.Elgera veiktajam Evangēlija un apustuļu vēstuļu tulkojumam, vārdam prāts starp citām atbilstēm dotas arī Sinn, Verständnis un Vernunft⁵⁰. Stendera latviešu-vācu vārdnīcā vārdam prāts tikai viena atbilstme Verstand un vārds skaidrots kā "alles was zur denkenden und wollenden Kraft gehört (von prast)". Tomēr atbilstme Vernunft sastopama, kad autors vārdu ilustrē ar piemēriem, kā: "Dievs cilvēkam prātu devis - Gott hat dem Menschen Verstand und Vernunft gegeben"⁵¹.

Tādi ir fakti tulkojošās vārdnīcās līdz XX gs. sākumam. Vai līdztekus vārdiem prāts un saprašana vārds saprāts parādās funkcionēšanas sfērā un kad to sāk lietot, uz to atbildi nākotnē sniegs latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca. Pagaidām jābalstās uz K.Milenbaha, J.Endzelīna vārdnīcās sniegtajiem faktiem, kur vārds minēts no teksta, kas datēts ar 1897. gadu.

Tātad pēc analizēto tulkojošo vārdnīcu dotumiem latviešu vārdam prāts kā vispārlietojamās leksikas vārdam vācu valodā atbilst tikai Verstand, kā Vernunft. Līdzīga situācija ir mūsdienās, par ko liecina esošie leksikogrāfiskie materiāli.

Piemēram, 1990. g. publicētajā K.Grantas un D.Pampes vācu-latviešu vārdnīcā gan Vernunft, gan Verstand tulkots kā prāts, saprāts⁵². Šo divu vārdu semantiskā atšķirība atspoguļota IJU doc. V.Karpovas sastādītajā "Vācu valodas sinonīmu vārdnīcā". Sinonīmu rinda ir šāda: Verstand - Vernunft - Intellekt - Grips (ar nozīmi 'prāts'). Šajā sinonīmu rindā Verstand ir pamatvārds, semantiski visietilpīgākais vārds, kas "iespējami pilnīgāk izsaka attiecīgās sinonīmu rindas kopīgo nozīmi"⁵³. Latviski šie sinonīmi parādīti šādā veidā: "der Verstand prāts; die Vernunft saprāts; der Intellekt intelekts, prāts; der Grips fam. [vārds ar familiaru nokrāsu - z.i.] prāts, lieto konstatējošā nozīmē"⁵⁴.

No šī ieskata leksikogrāfijas materiālos var secināt, ka gan vācu vārdu Vernunft un Verstand tulkošanas vēsture, gan mūsdienu tulkojums vēlreiz apstiprina faktu, ka abus šos vārdus kā vispārliecinātās leksikas vārdus var tulkot gan kā prāts, gan saprāts.

K.Milenbeha un J.Endzelina vārdnīcā vārda prāts skaidrojumā elements Vernunft - tāpat kā J.Neikena un K.Ulmaņa vārdnīcā - nav ietverts. Vārda prāts skaidrojums ir šāds: "prāts (li protas, der Verstand), selten der Plur., der Verstand; der Sinn, der Wille die Gesinnung, die Meinung, das Gemüt."⁵⁵. Elementu Vernunft akad. J.Endzelīns ietvēris to latviešu valodas vārdu skaidrojumā, kuri ir atvasinājumi no vārda saprāts. Vārds saprāts skaidrots kā 'Verstand', 'Vernunft', saprāts (Endzelīns to atzīmē kā neologismu) 'Vernunft', 'Verständnis', saprāts kā 'der Verstand

die Umsicht". Turpretī lietvārds saprata skaidrots kā 'Verständis' un saprašana - 'Verstehen', 'Verstand'⁵⁶. Tādas šo latviešu un vācu vārdu atbilstības izpratnes dēļ krievu vārdam посыл un vācu Vernunft, iespējams, ieteikta atbilstme saprāts minētajā terminoloģiskajā vārdnīcā filozofijas terminu sarakstā. Tas savukārt radījis svārstības Kanta termina Vernunft atveidojumā latviešu filozofijā. No analizētā materiāla var izdarīt slēdzienu, ka Kanta termina Vernunft tulkojumu dažādības pamatā ir divas atšķirīgas pieejas vārda izpratnē un traktējumā: vārds kā valodas sistēmas elements un vispārlietojamās leksikas piederums un vārds termina funkcijā, t.i., vārds kā noteiktas terminoloģiskas sistēmas elements. Šīs divas dažādās tendences ir krustojušās un radušās izpausmi termina tulkošanas vēstures gaitā.

Secinājumi

1. Kanta termina Vernunft atveidē ir pastāvējis svārstību periods, kad to tulkoja gan kā prāts, gan saprāts. Mūsdienu Kanta darbu tulkojumos to skaidro kā prāts. Tāda šī termina atveidošanas tradīcija nostabilizējās šī gs. 30. gadu beigās, kad radās plašāki teorētiski apcerējumi par I.Kanta teorētisko mantojumu (P.Dāle, P.Zālite).

2. Kanta termina Vernunft tulkošanas vēsturē esošo svārstību cēloņi izriet kā no pastāvošās tulkošanas tradīcijas, ar kādiem vācu vārdus Vernunft un Verstand mēdza

atveidot latviešu valodā, tā arī no 1922. g. publicētās terminologiskās vārdnīcas ieteikuma attiecībā uz filozofijas termina Vernunft latvisko atbilstmi.

Terminologijas komisijas ieteikums 1922. g. publicētajā "Zinātniskā terminu vārdnīcā" par Vernunft atbilstmi saprāts filozofijas termina funkcija attiecībā uz Kanta terminologiju ir maldīgs. Šāds ieteikums balstās uz vācu vārda Vernunft kā vispārlietojamās leksikas vārda izpratni, kas ir pretrunā ar Vernunft kā Kanta termina jēgu. Nav tikusi ņemta vērā arī tā Kanta terminu tulkošanas pieredze, kas zināmā mērā jau iezīmējās 1906.-1921. g. izdotajā "Konversācijas vārdnīcā".

3. Tulkošana kā tradīcija ir viena no nācījas gara kultūras sastāvdaļām. Tulkošana kā tradīcija veidojas gad-simtu gaitā un daudzu autoru pieredzes rezultātā. Tradīciju var noliegt, bet tā ir jāapzina, lai droši lemtu, kas no tās pārmantojams, bet kas - atceļams.

1. Sk.: Laizāns P. Jaunstrāvnīeku filozofiskie uzskati. - R., 1966. - 34. lpp.
2. Šuvajevs I. I.Kanta idejas latviešu kultūrā//
Teleologija un estētika / Imanuēla Kanta "Spriestspējas kritikas" 200. gadadienā. R., 1990.-215. lpp.
3. Birkerts A. Kopoti Raksti. - 8. sēj. - R., 1927. - 151. lpp.
4. Birkerts A. Turpat, 164. lpp.
5. Jūrēvičs P. Pārskats par latviešu filozofisko domu. - R., 1937. - 3. - 4. lpp.

6. Blinkena A. Latviešu literārās valodas cilmes un avotu problēma // LPSR ZA Vēstis. - R., 1986. - Nr. 1. - 65. lpp.
7. Sk.: Laizāns P. Op. cit., 21. lpp.; Apcerējumi par sabiedriskās un filozofiskās domas attīstību Latvijā (1920. - 1940.). - R., 1982. - 33.- 34. lpp.
8. Turpat, 33. lpp.
9. Zalīte P. Imanuela Kanta 200. gadi dzimšanas dienas jubileja Karaļaučos // Jaunākās Ziņas. - 1924. - Nr. 94, 95, 96, 99, 100, 102.
10. Zalīte P. Turpat, Nr. 96.
11. Zalīte P. Turpat, Nr. 100.
12. Sk.: Šuvajevs I. Op. cit., 216., 226. lpp. /Žurnālā "Skaidrība" ievietotā tulkojuma "Tēzes par mūžīgo mieru" autora nav norādīts. - Z.I./.
13. Rubene M. Postmodernisms // Grāmata. - 1991. - Nr. 12. - 5. lpp.
14. Dāle P. Imanuels Kants // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. - 1924. - Nr. 4. - 380. - 384. lpp.
15. Maldonis V. Kanta reliģijas filosofija pēc viņa grāmatas "Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft" // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. - 1924. - Nr. 10. - 338. lpp.
16. Eliess K. Imanuela Kants // Skaidrība. Pusmēneša mēti literatūrai, mākslai un sabiedriskai dzīvei. - 1924. - Nr. 2. - 21. - 23. lpp.
17. Gelms T. Imanuels Kants // Domas. - 1924. - Nr. 5. - 474. lpp.

18. Veselis J. Kants (1724-1804) // Ilustrēts Žurnāls. - 1924. - Nr. 18. - 375. lpp.
19. Oliņš P. Imanuel's Kants // Ritums. - 1924. - Nr. 4. - 308. - 314. lpp.
20. Kancāns V. Juteklība un sapratne Kant'a gnozeoloģijā // Ceļi. - III. - R., 1924. - 53. lpp.
21. Jurēvičs P. Op. cit.
22. Frosts V. Kanta ētikas būtība // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. - 1921. - Nr. 7. - 673. lpp.
23. Frosts V. Psihologija, logika un ētika. Vidusskolas kurss. - R., 1913. - 25. lpp.
24. Zālīte P. Imanuēls Kants. - R.: Autora izd., 1930. - 127. lpp.
25. Konversācijas vārdnīca. - 2. sēj. - R., 1908. - 1593. lpp.
26. Karpovics E., Laizāns P. Ievads filozofijas vēsturē. - R., 1969. - 136. lpp.; Karpovics E. Klasiskā vācu filozofija. - R., 1965. - 75. lpp.; Kūle M., Kūlis R. Imanuēla Kanta dzīve un darbība // Kants I. Praktiskā prāta kritika /No vācu val. tulk. R.Kūlis. R., - 1988. - 14. lpp.
27. Šādu šī termina latviskojumu ieviesis filozofs Ansis Zunde. - Sk. grām.: Teleoloģija un estētika: Imanuēla Kanta "Spriestspējas kritikas" 200. gadadienā. - 1990. - 145. - 160. lpp.
28. Dāle P. Imanuēls Kants // Lielas personības. 2. Dzīves filozofi. - R., 1936, 239. 279. lpp. Publicēta

- arī atsevišķi kā Dāle P. Imanuēls Kants. Izvilkums no grāmatas "Ielas Personības II". - R., 1936. - Citējums ir no šīs publikācijas 22. - 23. lpp.
29. Rolavs A. Tulkotāja priekšvārds. - Grām.: Kants I. Tirā prāta kritika / No vācu val. tulk. A. Rolavs. R., 1931. 5. - 6. lpp.
30. Rolavs A. Sistemātisks rādītājs Kanta "Tirā prāta kritikai". - R., 1935.
31. Birkerts A. Kopoti Raksti. - 8. sēj. - R., 1927. - 147. lpp.
32. Konversācijas vārdnīca. - 2. sēj. - R., 1908. - 1590. - 1592. lpp.
33. Konversācijas vārdnīca. - 3. sēj. - R., 1911. - 3275. lpp.
34. Konversācijas vārdnīca. - 4. sēj. - R., 1921. - 3745. lpp.
35. Stobbe M. Latwiska Gadda-Grahmata. - IV - Jelgawa, 1797. - 13. lpp.
36. Latviešu konversācijas vārdnīca. - 7. sēj. - R., 1931. - 1932. - 12950. sl.
37. Turpat, 12951. sl.
38. Latviešu konversācijas vārdnīca. - 17. sēj. - R., 1938. - 33740. - 33744. sl.
39. Latviešu konversācijas vārdnīca. - 15. sēj. - R., 1937. - 29462. sl.
40. Čelms T. Imanuēls Kant // Latvju Grāmata. - 1924. - Nr. 3. - 229. lpp.

41. Latviešu konversācijas vārdnīca. - 17. sēj. - R., 1938.
- 33730. sl.
42. Latviešu konversācijas vārdnīca. - 19. sēj. - R., 1939.
- 37614. sl.
43. Z. Ātrniskā terminu vārdnīca. - P., 1922. - 2. - 4. lpp.
44. Zinātņu terminu krājums. - Maskva, 1937. - 94., 93.,
118. lpp. Pie vārda pazym latviskā tulkojuma kā pats
iekavas un jautājuma zīmi rakstījuši vārdnīcas autori.
45. Mancellis. Lettus. Das ist Wortbuch Sampt angehengten
täglichen Gebrauch der Lettischen Sprache; Allen vnd
jeden Ausschweimischen die in Churland, Semgallen vnd
Lettischen Lieflande bleiben vnd sich redlich nehmen
wollen, zu Nutze verfertigt. - Riga, 1638; Elvers C.
Liber Memorialis Letticus, oder Lettisches Worter-Buch.
- Riga, 1748; Lange J. Vollständiges deutsch-lettisches
und lettisch-deutsches Lexicon, nach dem Hauptdialecten
in Lif - un Curland ausgerfertigt. - Mitau, 1777.;
Ulmann C. Chr. und Brasche G. Lettisches Wörterbuch.
T. 2. Deutsch-lettisches Wörterbuch. - Riga u. Leipzig,
1880. ; Stender G.F. Lettisches Lexicon. - Mitau, 1789.;
Вальдемар А. Русско-латгшско-немецкий словарь. - М.,
1872.
46. Elvers C. Liber memorialis Letticus.. Riga, 1748.
47. Lange J. Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-
deutsches Lexicon.. Mitau, 1777.
48. Nicas un Bārtas m. citāja Jāņa Langlīja 1685. gada lat-
viski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku / Pēc

manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par
Langiņa dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Ble-
se. - R., 1936.

49. Ulmann C. Chr. Lettisches Wörterbuch. T. 1. Lettisch-
deutsches Wörterbuch. - Riga, 1872.
50. Evangelien und Episteln ins lettische Uebersetzt von
Jörg Elger / Zusammen gestellt von K. Draviņš und M. Or-
la. - Bd. 2. Wortregister. - Lund, 1976.
51. Stender G.F. Op. cit., S. 203.
52. Granta K., Pampē E. Vācu-latviešu vārdnīca. Trešais
izd., pārstrādāts un papildināts. Ap 52 000 vārdus. -
R., 1990. - 643., 648. lpp.
53. Karpova K. Vācu valodas sinonīmu vārdnīca. - R., 1979.
- 7. lpp.
54. Karpova K. Op. cit., 466. lpp.
55. Milenbahs K., Endzelīns J. Latviešu valodas vārdnīca.
- 1. sēj. - R., 1927. - 1929. - 380. lpp.
56. Turpat, 707. lpp.

THE HISTORY OF TRANSLATION I.KANT'S

TERM VERNUNFT INTO LATVIAN

The systematic popularization of Immanuel Kant's ideas into Latvian was started by Latvian philosopher Pēteris Zālīte in the late nineteenth and early twentieth centuries. The first translated fragments of Kant's philosophy appeared in the 30-ties of the twentieth century.

To make two different degrees of reasoning I.Kant has used two different terms, i.e. Vernunft (reason) and Verstand (understanding). Each of them has its traditional mode of rendering in the Latvian version of I.Kant's philosophy.

The present article deals with the translation of the term Vernunft and the reasons for the relevant choice of translation equivalents into Latvian.

In the history of its translation there was a stage of indeterminacy when the term was translated both saprāts and prāts. Nowadays the established tradition of Vernunft's translation into Latvian is prāts, it having a special definition in I.Kant's theory.

To show the appearance and establishment of the traditional translation equivalent for the term Vernunft various publications by Latvian philosophers as well as different lexicographic materials have been analysed. The later include conversational as well as special dictionaries such as: "Konversācijas vārdnīca" (Conversational Dictionary, 1906-1921), "Latviešu konversācijas vārdnīca" (Latvian Conversational Dictionary, 1927/1928 - 1939), "Zinātnisko terminu vārdnīca" (Dictionary of Scientific Terms, Riga, 1922) and "Zinātņu terminu krājums" (Collection of Terms in Science, Moscow, 1937).

ZILBES INTONĀCIJA KONTRAHĒTAJĀS ZILBĒS ZIEMEĻAUSTRUMVIDZEMĒ

Valodnieki jau agrāk pievērsuši uzmanību Ziemeļaustrumvidzemē runātajās augšzemnieku dialekta nesēliskajās izlokšanās dzirdamajai kontrakcijai, kuras rezultātā auditīvi var saklausīt divu veidu zilbes intonācijas.

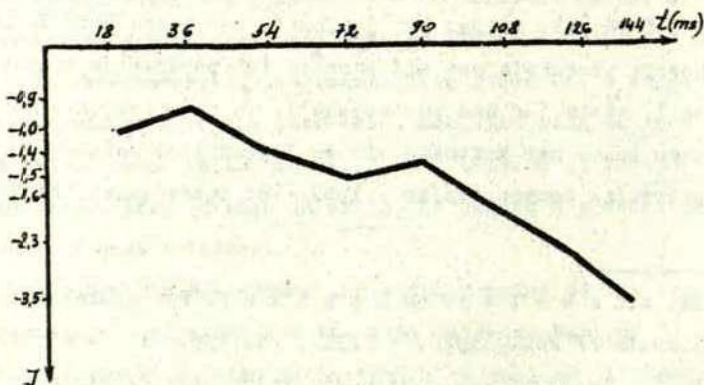
Uzsvērtās zilbēs kontrakcijas rezultātā radušos garumus šajās izlokšanās runā kritoši (tāpat kā vidus dialektā), piem., nāšu (< naešu 'neesmu'), nāpiēst (< naapiēst 'neapēst'), nātnūok (< naatnūok 'neatnāk'), vāziēt (< vaja-ziēt 'vajadzēt'), vāg (< vajag)¹ u.c. Lizuma izloksnē D. Zemzare saklausījusi arī formas āuta (< avuta 'avota'), Pāl (< Pāvul), rēiņas (< rejīņas)², bet Vecgulbenē E. Hauzenberga pierakstījusi arī pārnīca (< povārmeīca 'pavārnīca'), nāsām (< naasām 'neesām'), vāg (< vajag)³. Nav nekādu šaubu par kritošās zilbes intonācijas rašanos uzsvērtajās kontrahētajās zilbēs, bet interesanti, ka šīs

¹ Sk. arī Á b e l e A. un L e p i k a M. Par Apukalna izloksnēm // FBR - 1928. - VIII., 25. lpp.; B r e n c i s E. Nuoveruojumi nuo alūksniešu izluoksnes // RKR - 1914. - 17. sēj., 128. lpp.

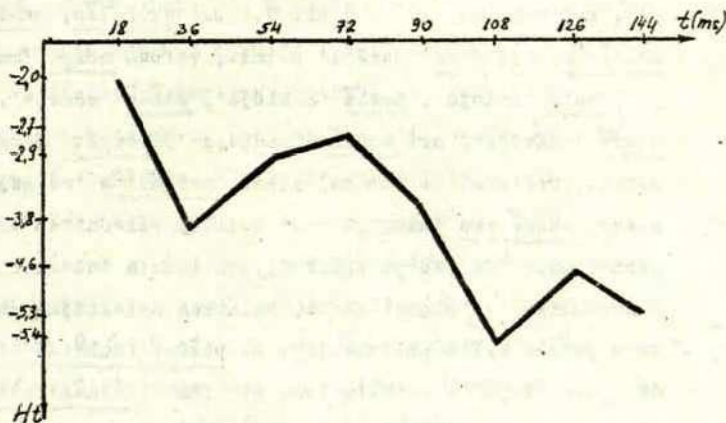
² Z e m z a r e D. Valodas liecības par Lejasciema novadu. - Rīga: VAPP Praktisko zinātņu apgādniecība, 1940., 93. lpp.

³ H a u z e n b e r g a E. Par Vecgulbenes izlokšni // FBR - 1925. - V. - 142. - 158. lpp.

zilbes saglabā savu krītoši intonēto raksturu arī tad, ja vārdam pievieno, piemēram, negāciju un tā rezultātā zilbe nokļūst neuzsvērtā stāvoklī (protams, šādā pozīcijā pētāmā zilbe ir isāka nekā uzsvērtā pozīcijā), tā, piemēram, formā navāg (< navajag 'nevajag') skaņai ā oscilogrāfiskā analīze rāda skaidru krītošās intonācijas raksturu: krītoša intensitātes un pamattopa likne (sk. 1., 2. att.), maza kvantitāte (143,1 ms). Tas, ka intensitātes un pamattopa liknes ir stipri robotas, norāda, ka intonācijas raksturs šajā zilbē nav viengabalains, tātad notikusi kāda kontrakcija.

1. att. Monoftonga ā intensitātes līkne vārdā navāg.

2. att. Monoftonga à pamattoņa likne vārdā navāg.

Citos gadījumos neuzsvērtās zilbēs kontrakcijas rezultātā var rasties lauztā intonācija, piemēram, moksaīse (< moksajuse 'maksājusi'), veleīse (< velejuse 'velējusi'), moksaīšš (< moksajuši 'maksājuši') u.c.¹, bet var rasties arī citāda intonācija, par kuru A. Ābele rakstījusi: "Tos gadījumos, kur piedēkļu zilbēs kontrakcijas ceļā radušies jauni garumi, intonācija līdzīga vidus izlokšņu stieptajai, pie kam šādi patskaņi manāmi garāki nekā piedēkļu zilbju k r i t o š i e garie patskaņi. Kontrakcijas ceļā radušies stieptus garumus atrodam gan deklinācijā, gan konjugācijā".²

A. Ābele šādus garumus konstatējusi

¹ B r e n c i s Ed. Nuovēruojumi..., 128. lpp.

² Ā b e l e A. un L e p i k a M. Par..., 26. lpp.

Jaunrozes izloksnē, piem., substantīvus skulātā 'skolotāja', arī vsk. Ģ., D. un dzsk. N., D.: skulātās, skulātai, skulātām; arī šovā 'šuvēja' u.tml., verbus mozgā 'mazgāja', malā 'meloja', meklā 'meklēja', siēdā 'sēdēja', stāvā 'stāvēja', arī mozgam 'mazgāja', mozgāt 'mazgājāt' u.tml., refleksīvas formas, piem., mozgāmiēs 'mazgājāmiēs', mozgātiēs 'mazgājātiēs' u.tml., valodniece arī secinājusi: "Ja pēdēja zilbē bijusi laužta intonācija, kontrakcija, j- skapai zūdot, palaikam neiestājas un laužums pēdēja zilbē paliek: lok. s. piēdāā skulātāā ('pēdējā skolotāja' - D. M.), lok. pl. fēm. piēdāās skulātāās ('pēdējās skolotājās' - D. M.)".¹ Šādas kontrahētas formas Ziemeļaustrumvidzemē var saklausīt arī mūsdienās, tiesa, daudzi informanti lieto abas formas - kontrahētu un bez kontrakcijas, piemēram, 1991. g. Ziemeļu izloksnes informants vairākkārt stāstīja, ka "skulātāja nāu mūojā" 'skolotāja nav mājās', kamēr, ļoti aizrāvis, sāka skaidrot, ka, patiešām, "skulātā nāu mūojā" un "skulātā šudin nasauca" 'skolotāja šodien nesauc' viņa bērpus atbildēt.

Lai konstatētu šādas kontrakcijas rezultātā radušās zilbes intonācijas atbilstību (vai neatbilstību) stieptās intonācijas tipam, nepieciešams atgādināt, ka trīs intonāciju sistēmā stieptajai intonācijai sastopami dažādi veidi. Vairāki latviešu valodnieki atzinuši, ka stieptās zilbes intonācijas izruna ir vienmērīga,

¹ Ā b e l e A. un L e p i k a M. Par..., 26. lpp.

līdzena.¹ Atseucoties uz Šmita-Vartenberga, i. Ābeles un P. Šmita publikācijām, J. Erdzelīns secinājis, ka "Stieptā intonācija skaļuma ziņā ir (vāji) kāpjoša vai līdzena".² A. Stelle, apkopojusi vairāku valodnieku atzīumus par stiepto intonāciju, secina, ka daži valodnieki (piem., A. Laua, M. Neilande) šīs intonācijas raksturojuma izceļ intensitātes nozīmīgumu, kas neesot pareizi, pamatotāki esot A. Ābeles secinājumi, kuros teikts, ka intensitāte var būt vairāk vai mazāk paralēla pamattoņa svārstībām, un atzīts, ka stieptās intonācijas raksturs ir visai dažāds, nav iespējams pateikt, kurš no visiem gadījumiem uzskatāms par normālāko, kopīgs esot tikai tas, ka stieptajā intonācijā nav iespējams spējš toņa kritums pēc maksimāla kāpuma.³ A. Stelle stieptās intonācijas analīzes rezultātā izdalījusi trīs šīs intonācijas pamattipus: līdzena stieptā intonācija, stieptā intonācija ar

¹ Sk. C e p l ī t i s L., K a t l a p e N. Izteiksmīgas runas pamati. - R.: Zinātne - 1968. - 99. lpp.; MĪlv. 67. lpp. u.c.

² Latviešu valodas gramatika. - R.: LVI 1951. - 34. - 35. lpp.

³ S t e l l e A. Latviešu literārās valodas uzsvērtā vokālisma akustisks skaidrojums. Kand. dis. - R., 1971. - 113. - 114. lpp.

kāpjošu pamattoni¹ un stieptā intonācija ar krītošu pamattoni². Aplūkojot šī trešā pamattipa grafiskos attēlus³ A. Stelles darbā, redzams, ka arī šis tips faktiski ir līdzena rakstura un būtiski neatšķiras no A. Stelles aprakstītā pirmā, t.i., līdzēnā pamattipa⁴, pamattopa krītums ir tikai fragmentārs.

Ekspērimētām Ziemeļaustrumvidzemē tika izraudzīti tādi substantīvi, profesiju nosaukumi, sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā un vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīvā, kuros kontrakcijas rezultātā varētu rasties stieptā intonācija. Vārdi tika izraudzīti tādi, lai pētāmās zilbes būtu ar iespējami vienādu apkaimi (pirmais vārds frāzē, trešā zilbe vārdā, iepriekšējā skapa t, sekojošs skanenis n vai m), piemēram:

skulātā muōca bārnus 'skolotāja māca bērnus';

skulātā nāu mūojās 'skolotāja nav mājās'.

Auditīvi abās pētāmajās formās tika konstatēta stieptā intonācija. Oscilogrāfiskās analīzes rezultāti šo konstatējumu apstiprina: ā skapas pamattonis sieviešu

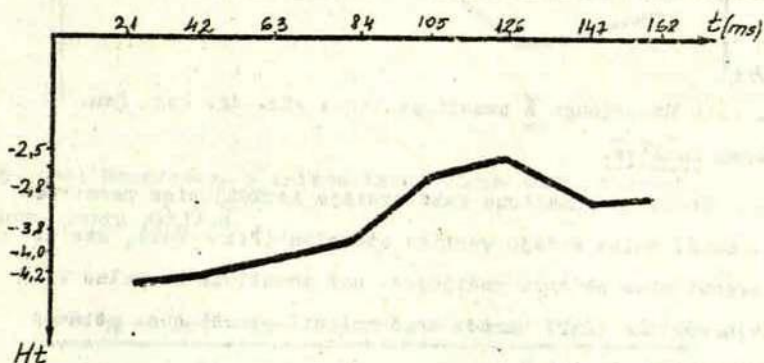
¹ Arī līdzšinējās D. Markusas veiktajos latviešu literārās valodas pētījumos konstatēta stieptā zilbes intonācija ar līdzenu un arī ar kāpjošu raksturu.

² S t e l l e A. Latviešu.., 132. lpp.

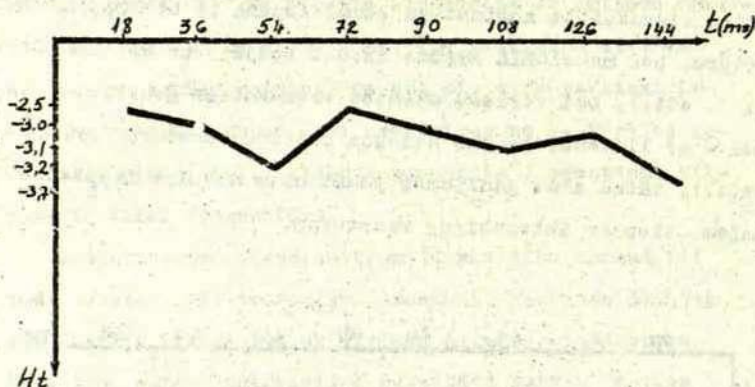
³ Sk. turpat, 45., 46., 47. att.

⁴ Sk. turpat, piem., 41. att.

dzimtes vienskaitļa nominatīva formā kopumā ir ar kāpjošu raksturu, pēc maksimālā kāpuma neseko spējē toņa kritums (sk. 3. att.), bet vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva formā - ar līdzenu, beigās nedaudz kritošu raksturu (sk. 4. att.), tātād abos gadījumos pamattonis atbilst iespējamajam stieptās intonācijas raksturam.

3. att. Monoftonga ā pamattoņa likne siev. dz. vsk. nom. formā skulātā.

4. att. Monoftonga $\tilde{a}$ pamattoņa likne vir. dz. vsk. ģen. formā skulātā.

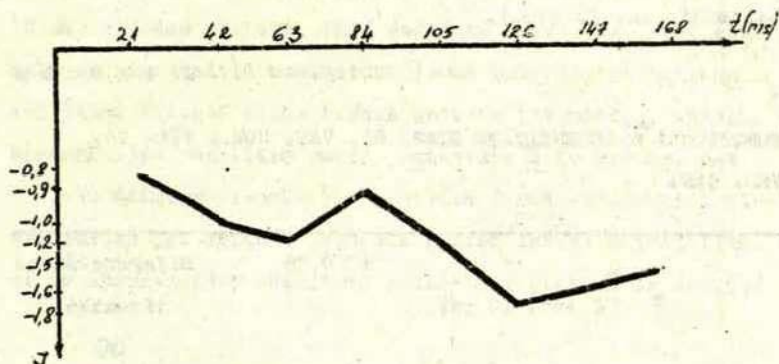
Nozīmīga pamattoņa raksturotāja izrādījusies pamattoņa 1. un 2. daļas vidējo vērtību starpība ($\bar{P}t1 - \bar{P}t2$), kas diferencē abus pētāmos gadījumus, arī pamattoņa 2. daļas vidējā vērtība ($\bar{P}t2$) uzrāda tendenci diferencēt abas pētāmās formas (sk. 1. tab.).

1. t a b u l a

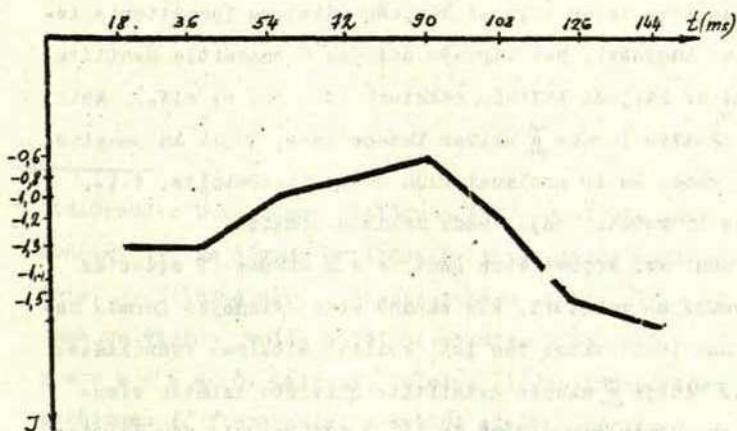
MONOFTONGA $\tilde{a}$ PAMATTONIS SIEV. DZ. VSK. NOM.: VIR. DZ.
VSK. ĢEN.

	$\bar{x}$	T int. (0,95)	$t \geq 0,05$	Diferencēšanas ticamība (%)
$\bar{P}t1 - \bar{P}t2$	-1,6	-3,4 ± 0,3	2,09 > 2,07	> 95,1
	-0,0	-0,6 ± 0,6		
$\bar{P}t2$	-2,7	-3,3 ± -2,2	1,74 < 2,07	90,4
	-3,2	-3,6 ± -2,9		

5. att. Monoftonga a intensitātes līkne siev. dz. vsk.
nom. formā skulātā.

6. att. Monoftonga a intensitātes līkne vīr. dz. vsk.
ģen. formā skulātā.

Intensitātes raksturs izrādījies mazāk nozīmīgs - tikai kopējais intensitātes diapazons uzrāda nozīmīgu tendenci (sk. 2. tab.).

2. tabula

МОНОФОНГА $\tilde{a}$ ИНТЕНСИТАТЕ СІЕВ. ДЗ. VSK. NOM.: ВІР. ДЗ.
VSK. GEN.

	$\bar{x}$	T int. (0,95)	$t \geq 0,05$	Diferencēšanas ticamība (%)
DIAP	3,6	2,5÷4,6	1,77 < 2,07	91,0
	2,7	2,2÷3,2		

Sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā skaņas $\tilde{a}$ intensitāte ir ar viļņoti kāpjošu raksturu (pamatonis izteikti kāpjošs), bet vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva formā ar kāpjoši kritošu raksturu (sk. 5., 6. att.). Abās substantīvu formās $\tilde{a}$ skaņas intensitāte, tāpat kā pamatonis, rāda, ka ir notikusi kādu skaņu kontrakcija, t.i., lēkne ir robota, tajā daudz nelielu izmaiņu.

Kaut arī kopumā abos gadījumos $\tilde{a}$ skaņām ir stieptās intonācijas raksturs, šīs skaņas abās pētāmajās formās nebūt nav identiskas. Tās ļoti spilgti atšķiras kvantitātes ziņā. Vidējā $\tilde{a}$ skaņas kvantitāte sievietes dzimtes vienskaitļa nominatīva formā ir 167,3 ms, bet vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva formā - 149,2 ms, atšķirība ir ļoti

liela un difrencēšanas ticamība pēc Stjudenta kritērija ir lielāka par 99,3%.¹ Iespējams, ka atšķirību pamatojums meklējams valodas vēsturē, tādā gadījumā šķiet, ka sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā kontrakcija notikusi vēl pirms stieptā zilbe ieguva kritošu intonāciju, tādēļ kontrakcijas rezultātā radies stieptais ā ir garāks, bet vīriešu dzimtes vienskaitļa genitīva formā kontrakcijā piedalījusies jau kritoši intonēta (tātad īsāka) zilbe, līdz ar to kontrakcijas rezultātā radies stieptais ā ir īsāks.

---

¹ Līdzšinējos D.Markuses pētījumos 1987. un 1990. gadā konstatēts, ka ilgums ir tikai relatīvs stiepuma indikators, jo pilnībā marķē stiepto tonēmu tikai zilbēs ar zema un vidēja mēlcs pacēluma moroftongiem, sal.

M a r k u s a D. Latviešu valodas zilbes intonācijas problēmas // Vispasaules latviešu zinātņu kongress. - Rīga, 1991. gada 12. - 17. jūlijs. Referātu tūzes, referentu adreses un isbiogrāfijas - 2. sēj. - IC4. lpp.

IZMANTOTĀS LITERATŪRAS SARAKSTS

1. Ā b e l e A. un L e p i k a M. Par Apukalna izloksnēm // FBR - 1926. - VIII. - 19. - 49. lpp.
2. B r e n c i s Ed. Nuovēruojumi nuo alfikseniešu izluoksznes // RKR - 1914. - 17. sēj. - 103. - 147. lpp.
3. C e p l i t i s L., K a t l a p e N. Izteiksmīgas runas pamati. - R.: Zinātne, 1968. - 99. lpp.
4. E n d z e l i n s J. Latviešu valodas gramatika. - R.: LVI, 1951. - 34. - 35. lpp.
5. H a u z e n b e r g a E. Par Vecgulbenes izloksni // FBR - 1925. - V. - 142. - 158. lpp.
6. M a r k u s a D. Latviešu valodas zilbes intonācijas problēmas // Vispasaules latviešu zinātņu kongress. - Rīga, 1991. gada 12. - 17. jūlijs. Referātu tēzes, referentu adreses un isbiogrāfijas. - 2. sēj. - 104. lpp.
7. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I Fonētika un morfoloģija. - R.: LPSR ZA izd-ba, 1959. - 67. lpp.
8. S t e l l e A. Latviešu literārās valodas uzsvērtā vokālisma akustisks skaidrojums. Kand. dis. - R., 1971. - (3) 231. lpp.
9. Z e m z a r e D. Valodas liecības par Lejesciema novadu. - R.: VAFP Praktisko zinātņu apgādniecība., 1940. - 93. lpp.

D. Merkusa

Contraction in Northeastern Vidzeme

Summary

Long vowels resulting from contraction in stressed syllables are pronounced with a falling intonation, e.g. nāpīt (< naapīt 'neāpiet'). These syllables also retain a falling tone when unstressed (in an unstressed position this type of syllable is shorter than in a stressed position) as in the case of forming negation. Thus the oscillographic analysis shows a clear characteristic of a falling intonation. The fact that the fundamental tone and intensity curves are considerably uneven points to the unhomogeneous character of the intonation in this type of syllable. This leaves no ground for doubt that contraction has occurred.

Contraction in unstressed syllables usually results in broken intonation, e.g., veleīse (< velejuse 'velējusī'). Sometimes, however, if the phoneme j disappears from the final syllable which is pronounced with the broken intonation, contraction is not observed, e.g., (piēdaā skūlātaā 'pēdēja skolotāja'). Contracted forms of this kind were and are observed in Northeastern Vidzeme.

Contraction in unstressed syllables may result in yet another type of intonation which leaves a marked auditory resemblance to the drawling intonation, e.g., mozgē ('mazgāja'), mozgāmies ('mazgājāmies'): The results of oscillographic analysis here show that the fundamental tone and

intensity correspond to those of the drawing intonation. Besides this, the quantitative properties of the sound are more pronounced than in phonemes which are pronounced with the falling and broken intonation.

By juxtaposing different variations of the contracted ã in a number of different noun forms, we see that the nouns in the feminine Nominative singular form drawl the ã longer ($\bar{x} = 167.3$ ms); whereas, in masculine Genitive singular nouns the sound is shorter ($\bar{x} = 149.2$ ms). There is a considerable difference in these figures. The credibility quotient we obtained by using the Student's criterion exceeds 99.3%. The hypothesis put forward in the article holds that differences in the intonation between the feminine and masculine nouns is due to the following: first contraction occurred and then the syllable with the drawl came to be pronounced with the falling intonation. Therefore, the drawing ã is longer. In the masculine Genitive singular nouns contraction affected the syllable which was already pronounced with the falling intonation, and as the falling intonation makes the sound shorter, the drawing ã, occurring as the result of contraction, is shorter.

A.Vulāne

PUSPRIEDĒKĻI MŪSDIENU LATVIEŠU
LITERĀRĀS VALODAS DERIVATĪVAJĀ SISTĒMĀ

50. gadu beigās, iznākot "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikai"¹, latviešu valodniecībā tiek ieviesti termini *p u s p r i e d ē k l i s*² un *p u s p r i e - v ā r d s*³. 60. gadu otrajā pusē termina *p u s p r i e - v ā r d s* lietošanu teorētiski pamato valodnieks I. Freidenfelds⁴, bet t.s. puspriedēkļi netiek plašāk pētīti un analizēti. Tomēr šo jautājumu nevar uzskatīt par pilnīgi atrisinātu, kā gandrīz jebkuru morfēmu un vārdšķiru robežproblēmas skarošu jautājumu. Analizējot vārdus derivatīvā un morfoloģiskā aspektā, nākas saskarties ar teorijas nesaķepu ar valodas praksi, pat pretstatu tai.

Kā zināms, valodas attīstības gaitā atsevišķi vārdi un vārdformas var iegūt citai vārdšķirai raksturīgas semantiskās un morfoloģiskās pazīmes, var pilnīgi pāriet citā vārdšķirā. Izmaiņām pakļauta arī vārdu derivatīvā

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.- R.: ZAI, 1959. - I. sēj. - 830 lpp. (Turpmāk - MLLVG, I)

² Turpat, 84. lpp.

³ Turpat, 701., 723. lpp.

⁴ F r e i d e n f e l d s I. Pusprievārdi latviešu valodā. // Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi.- R.: Zvaigzne, 1967. - 45. - 54. lpp.

sistēma - var notikt vārda morfēmiskā sastāva pārsadalīšanās, morfēmu robežu pārbīde. Arī atsevišķi vārdi laika gaitā var sākt funkcionēt kā morfēmas, kā latviešu valodā tas ir noticis ar daudziem prievārdiem, piem., aiz, bez, uz u.c., no kuriem radušies atbilstoši priedēkļi.

Ar terminu **p r i e d ē k ļ i s** saprotam vārda sastāvdaļu (morfēmu), kas atrodas saknes priekšā¹. Ar to atvasina jaunus vārdus, parasti no tās pašas vārdšķiras vārdiem, veido dažas gramatiskās formas. Friedēklis atvasinātajam vārdam var piešķirt dažādas nozīmes nianšes, piem., liels - paliels, vai arī būtiski mainīt motivētā vārda nozīmi, piem., laime - nelaime. Ja priedēkļa semantiskais un funkcionālais raksturojums ir skaidrs un nerada jautājumus, tad puspriedēkļa raksturojums ir pretrunīgs. Tā MLLVG lasām: "Atsevišķs, daļēji ar salikteņu veidošanos, daļēji ar prefiksāciju saistīts vārddarināšanas veids mūsdienu valodā ir vārdu darināšana ar **p u s p r i e d ē k ļ i e m**. Puspriedēkļi ir vārdi (pasvītrojums mans - A.V.), kam var būt patstāvīgu vārdu nozīme un funkcijas, bet kas bieži sastopami arī savienojumos ar lietvārdiem, adjektīviem un verbēm, kur tie daļēji vai pilnīgi maina savu nozīmi un faktiski veic afiksu uzdevumus".² Tātad patstāvīgi vārdi tiek pielīdzināti morfēmām, netiek precīzi nošķirta prefiksācija un salikteņu veidošana, nav pamata, kā redzēsim vēlāk, arī pēdējam apgalvojumam par nozīmes maiņu.

¹ MLLVG, I, 77., 83. lpp.; LLVV, 6₂, 370. lpp.

² MLLVG, I, 84. lpp.

Arī jaunāks, LLVV ("Latviešu literārās valodas vārdnīca") atrodamais definējums neievieš lielāku skaidrību: "Puspriedēklis - no apstākļa vārda vai lietvārda locījuma formas radies vārds, ko izmanto jaunu vārdu (parasti salikteņu) darināšanai (piemēram, pret, starp, iekš)".^I Pirmkārt, raksturojamā derivatīvā vienība, kā pārliecināsimies, analizējot konkrēto valodas materiālu, nav jauns vārds, bet ir apstākļa vārda vai lietvārda sakne, resp. celms, otrkārt, ar priedēkļiem (tātad - ar tiem pielīdzinātajām valodas vienībām puspriedēkļiem) atvasina jaunus vārdus, nevis veido salikteņus. Protams, mēs varam uz konvencijas pamata pieņemt, ka šos derivatīvos līdzekļus saucam par puspriedēkļiem, bet jānoskaidro, vai ir bijis lietderīgi ieviest jaunu terminu. Tā lietošana būtu pamatota, ja: 1) dotu iespēju skaidrāk izprast jaunu vārdu darināšanas sistēmu, precīzāk noteikt morfēmu funkcijas, 2) ieviestu precizitāti un skaidrību vārddarināšanas terminoloģijā. Diemžēl termins 'puspriedēklis' neatbilst nevienai no šīm prasībām. Tieši otrādi, rodas sarežģījumi un neskaidrības sekundāru vārdu derivatīvās struktūras noteikšanā.

Latviešu valodniecībā par puspriedēkļiem tiek dēvētas apstākļa vārdu (lietvārdu) saknes vai apstākļa vārdi apakš-, ār-, caur-, iekš-, līdz-, pakal-, pēc-, pirms-, pret-, priekš-, starp-, virš-, zem-. Savukārt LLVV šīs valodas vienības tiek sauktas par apstākļa vārdu, prievārdu, saikli, kā arī par salikteņu pirmo daļu, nevis puspriedēk-

^I LLVV, 6₂, 470. lpp.

li, piem., apakš - prievārds ar genitīvu; apakš- - salikteņu pirmā daļa¹; līdz - prievārds ar datīvu; apstākļa vārds; līdz- - salikteņu pirmā daļa²; pirms - apstākļa vārds; prievārds ar genitīvu; saiklis; pirms- - salikteņu pirmā daļa³. Ņemsim vērā arī to, ka t.s. puspriedēkļiem latviešu valodā ir vai ir bijuši atbilstoši prievārdi, savukārt lielākajai daļai prievārdu nav atbilstošu apstākļa vārdu. Vairums latviešu valodas priedēkļu ir prepozicionālas cilmes. J. Endzelīns savos darbos, starp citu, visus atvasinājumus ar priedēkļiem sauc nevis par prefiksāliem darinājumiem, bet gan par salikteņiem, atsevišķos gadījumos lietojot arī terminu 'priedēklis'.⁴

No vārddarināšanas teorijas zinām, ka priedēkļi u.c. afiksi tiek izmantoti atvasinātu vārdu darināšanā, savukārt vārdi, to formas, saknes vai celmi - salikteņu darināšanā. Tātad, ja t.s. puspriedēklis ir afiksa morfēma, tad tas nevar būt vārds, ar ko veidoti salikteņi, bet, ja tas ir vārds vai tā sakne resp. celms, tad ar to darinātie vārdi jāapskata salikteņu grupā, nevis pie prefiksāliem atvasinājumiem.

¹ LLVV, I, 179. lpp.

² LLVV, 4, 658., 662., 659. lpp.

³ LLVV, 6₂, 218. - 219. lpp.

⁴ Skat., piem., E n d z e l i n s J. Latviešu valodas gramatika. - R.: LVI, 1951. - 641. lpp. (turpmāk - Lgr.)

Valodas materiāla analīze liecina, ka nav pamatots arī apgalvojums: "Lai gan lietvārdu darināšana ar puspriedēkliem ir genētiski un strukturāli saistīta ar salikteņu darināšanu, tomēr par salikteņu pirmajiem komponentiem puspriedēklus nevar uzskatīt. Salikteņa pirmajam komponentam nav kopīgo semantisko funkciju attiecīgajā salikteņu grupā - saliktenī pirmais komponents patur savu leksisko nozīmi. Turpretī puspriedēklis savu leksisko nozīmi ir zaudējis. Salikteņa pirmajam komponentam pret otru ir arī īpatas gramatiskās attieksmes. Puspriedēklim gramatiskās attieksmes pret pamatvārdu vairs neizjūt. Darinājumos ar lietvārdiem puspriedēklim ir vispārināta leksiskā nozīme. Tātad puspriedēklis, ieliedams veselās vārdu grupās ar vienu nozīmi, tikai piešķir īpašu nozīmes niansi darinājuma otrajam komponentam."¹ Kāpēc? 1) Salikteņa pirmajam komponentam tomēr var būt kopīgas semantiskās funkcijas attiecīgajā salikteņu grupā. Kaut arī vairums latviešu valodas salikteņu, šķiet, nepieder pie derivatīvajiem modeļiem ar vienu un to pašu pirmo komponentu, tomēr ir ne mazums salikteņu, it īpaši lietvārdu grupā, ar kopīgu pirmo komponentu. Šādos modeļos var ietilpt divi, pieci, divdesmit, četrdesmit un vairāk salikteņu un salikteņatvasinājumu, piem., Abeldārza, ābelziedi²; augšdala, augšdelms, augšgals, augšistaba, augšlūpa, augšvāls, augšnams, augšpuse.

¹ MLLVG, I, 183.lpp.

² LLVV, I, 29. - 30. lpp.

augšstāvs, augšzobi, augšžoklis¹; aculiecinieks, acumirklis, acuraugs, acuzobs²; augstbūve, augstceltne, augstcienība, augstcilnis, augstpapēžu, augstskola³ u.c.; naktsākis, naktsapgērbs, naktsbārs, naktsdarbs, naktsdežūra, naktsduse, naktsdzīvnieks, naktsgeitas, naktsgaldiņš, naktsgūla, naktsmājas, naktsmice, naktsmalna, naktsvece, nakstauriņš, naktsvijole, naktszveja⁴ u.c. Salīdzinot šos saliktņus ar tādiem vārdiem kā apakšdaļa, apakšdelms, apakšgals, apakšistaba, apakšlūpa, apakšmala, apakšnams, apakšpuse, apakšžoklis; ārnovads, ārpuse, ārsiena, ārpilsēta, kuru pirmā daļa tiek traktēta kā puspriedēklis, redzam, ka nedz strukturālā, nedz derivatīvi semantiskā, nedz arī komponentu vispārīgo attieksmju ziņā starp derivatīvajiem modeļiem nav atšķirības. Visos gadījumos pirmais komponents ir patstāvīga vārda sakne resp. celms vai vārdforma, kas saliktenī nezaudē savu patstāvību; kā motivētājevārdi kalpo attiecīgi vārdu savienojumi, piem., augšas daļa, ābelu dārzs, acu liecinieks, augsta celtne, nakts dzīvnieks, āra siena, apakšās daļa utml., kuru pirmais komponents ietilpst veselās vārdu grupās ar vienu nozīmi, bet ār(e) un apakš(as) nozīme nav vairāk vispārināta kā augš(as), ābel(u), acu u.c. izmantoto vārdu nozīme. Šiem vārdiem pašiem par sevi ir da-

¹ LLVV, I, 497. - 498. lpp.

² LLVV, I, 37. lpp.

³ LLVV, I, 493. - 495. lpp.

⁴ LLVV, 5, 327. - 329. lpp.

žāde nozīmes abstrakcijas, vispārinājuma pakāpe, piem., vārdiem ābele, acis ir konkrētāka nozīme nekā vārdiem ārs, apakša. Vēl izteiktāk nozīmes abstrahēšanās notiek apstākļa vārdu sistēmā, tāpēc adverbs kā salikteņu pirmais komponents (līdzīgi kā abstraktie lietvārdi) derivātu sistēmā iekļaujas ar lielāku vispārinājuma pakāpi nekā, piem., konkrētas nozīmes lietvārdi. Nav vērojama arī diferencēšanās gramatiskā ziņā-noskaidrojot motivētājevārdus, salikteņos vērojam tās pašas attieksmes, kas realizējas motivētājevārdkopā vai vārdu savienojumā. Tātad arī no šī aspekta nav pamata iepriekš citētajam apgalvojumam, ka analizējamās valodas vienībās nevar uzskatīt par salikteņu pirmajiem komponentiem.

Par teiktā pareizību vai nepareizību pārliecināsimies, analizējot konkrēto valodas materiālu.

Izpētot visus LLVV septiņos sējumos astoņās grāmatās apkopotos vārdus, kuru darināšanā izmantoti t.s. puspriedēkļi (aptuveni 610 vārdi) un LVV ("Latviešu valodas vārdnīca") registrētos ar starp-, virs-, zem- darinātos 64 vārdus, nākas secināt, ka tie ir salikteņi vai salikteņatvasinājumi, nevis prefiksāli resp. ar puspriedēkļiem darināti vārdi. Semantiskā ziņā analizējamās valodas vienības saglabā motivētājevārda (parasti - apstākļa vārda vai lietvārda) nozīmi, nevis tikai niānsē otrā komponenta nozīmi. Kā motivētājevienība funkcionē vārdu savienojums, kurā viens komponents ir apstākļa vārds, lietvārds, dažkārt - prievārds, otrs - lietvārds, īpašības vārds vai darbības

vārds. Eieži vien motivētāJVārdu secība ir pretēja komponentu secībai salikteni. To lielākā daļa ir lietvārdi (590), ledaudzi (45) - īpašības vārdi, 30 - darbības vārdi vai to divdabja formas, 9 - apstākļa vārdi. Šie skaitļi, protams, ir visai aptuveni, jo: 1) vēl nav iznākuši visi LLVV sējumi, bet LVV reģistrēto vārdu ar starp-, vir-, zem-, saraksts ir nepilnīgs; 2) arī LLVV nav ietverti absolūti visi latviešu literārajā valodā lietotie vārdi ar analizējamajām valodas vienībām. Tā, piem., šķirkli ar caur- minēti vārdi caurbraucot, caurejošs, caurgaismoti, caurbraukšana, caurasinošana. Nevienu no tiem vārdnīcā neatrodam kā patstāvīgu leksisku vienību, kam būtu veidots atsevišķs šķirklis. Jāatzīmē arī, ka Milēnbaha un Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā"¹ ir daudz tādu salikteņu un salikteņatvasinājumu ar šiem komponentiem, kurus lieto arī mūsdienu valodā, bet kuri nav minēti LLVV.

Tālāk analizēsim esošo valodas materiālu derivatīvi semantiskā aspektā.

a p a k š -

Mūsdienu apakš- sastopam kā apstākļa vārda apakšā, lietvārda apakšē² sakni un kā prievārdu apakš ar vienskaitļa genitīvu. Prievārds apakš tiek lietots reti. MLLVG

¹ Skat., piem., darinājumus ar līdz- -M3, I6., I7. burtnīca, 479. - 483. lpp.

² Rakstā tiek minēti tikai tie vārdi, kuri ir cieša saistībā ar analizējamo materiālu.

norādīts, ka apakš- funkcionē: 1) kā puspriedēklis¹, 2) kā produktīvs priedēklis jaunu vārdu atvasināšanai, 3) paviešam reti - kā prievārds².

LVVV registrēts 4I lietvārds, kam pirmajā daļā ir apakš-. Daļa salikteņu veidoti no lietvārda apakšs vienskaitļa genitīva formas celma un lietvārda, piem., apakšgals < apakšas gals, apakšmala < apakšas mala; apakšstilbs. Šāda tipa salikteņu ir maz.

Pirmais komponents tajos funkcionē savā pamatnozīmē, norādot, ka otrajā daļā nosauktais atrodas kaut kā apakšas, apakšējā daļā.

Otru, plašāko grupu veido salikteņi, kurus, domājams, motivē apstākļa vārds apakšs un lietvārds, piem., apakšbikses < bikses, kas ir apakšs citām biksēm; apakšbrūņi, apakškārta, apakškrekls, apakšlūpa, apakštase. Arī šajos salikteņos pirmais komponents lietots pamatnozīmē un izsaka to, ka ar otro komponentu nosauktā lieta, priekšmets atrodas kaut kam apakšā. Tiesa, daudzos gadījumos ir pagrūti noteikt precīzi pirmās daļas motivētājevārdu; nozīmes ziņā tie ir ļoti tuvi.

Trešo grupu veido salikteņi, kuru pirmajā daļā izmantota apstākļa vārda apakšs sakne, bet tā nozīme ir attālināta, nav tieša, tā tuvojas prievārda semantikai. Šie salikteņi norāda, ka ar otro komponentu nosauktais ir kam pakļauts, atkarīgs no kā, atrodas zemāk par kaut ko vai kādu, piem., apakšfirnieks, apakšklase, apakškomiteja.

¹ MLLVG, I, 191. lpp.

² Turpat, 727. lpp.

apakšnodale, apakšpulkvedis, apakštītuls, apakšvienība,
apakšvirsnieks.

Nevienā no sekundārajiem lietvārdiem pirmajam komponentam apakš- nev priedēkļa nozīmes un funkcijas.

ā r -

ār- mūsdienu latviešu literārajā valodā nelieto kā prievārdu, to sastop kā lietvārda ārs vai apstākļa vārda ārā celmu.^I

Sekundāru lietvārdu ar sakni ār- kā pirmo komponentu literārā valodā nav daudz - vārdnīcā registrēti tikai 19 salikteži. To lielāko daļu motivē vārdu savienojums, kura sastāvā ietilpst lietvārda ārs vienskaitļa genitīva formas celms ar nozīmi 'tas, kas nosaukts ar otro komponentu, ir āra, ārējā puse, ir ārējs', piem., ārdurvis < āra durvis; ārlogs, ārmale, ārpuse, ārziens. Šī tipa saliktežos pirmā komponenta nozīme ir tieša, konkrēta. To, ka pirmais komponents ir lietvārda formas celms, nevis apstākļa vārda celms, liecina tādi valodā lietojamie vārdu savienojumi kā āra durvis, āra logs utml.

Tādos saliktežos kā ārlaulība, ārprāts celma ār-nozīme vairāk saistāma ar apstākļa vārda ārā nozīmi 'ārpus kaut kā resp. ārpus laulības esošs'. Šajā gadījumā pirmajam komponentam saliktenī nozīme nav tik tiešā saistībā ar motivētā vārda nozīmi, tā ir attālināta. Ar attālinātu nozīmi 'ārējs, ārpus esošs' celms ār- funkcionē arī saliktežos ārlietas, ārnovads, ārpagasts, ārpašma, ārpilsēta, ārpelī-

^I LLVV, I, 304. lpp.

tika, ārvalsts utml. Šī tipa lietvārdiem nevar precīzi noteikt, vai kā motivētājsvārds izmantots lietvārda vai apstākļa vārda celms. Pirmā komponenta nozīme tuvāka īpašības vārda ārējs vai prievārda āpus nozīmei.

c a u r -

Latviešu valodā lieto gan prievārdu caur, gan apstākļa vārdu cauri, no kura radies minētais prievārds.

LLVV registrēts 4I vārds, kuru pirmais komponents ir caur-. No tiem 22 ir lietvārdi, 15 - darbības vārdi vai to divdabja formas, trīs īpašības vārdi un viens apstākļa vārds. Lielākā daļa vārdu ir salikteni, piem., caurceļotājs, daži - saliktepatvasinājumi, piem., caurspīdība.

Prievārds caur norāda uz kaut kā virzību kam cauri¹, apstākļa vārds cauri izsaka virzību cauri kādam objektam no viena gala līdz otram, no vienas puses līdz otrai vai šķērslī, kas jāpārvar². Šajā salikteņu grupā pirmais komponents - apstākļa vārda cauri celms - funkcionē ar minēto adverbsa nozīmi, piem., caurbraucējs < braucējs katr cauri, caurdurts < (tāds, kas ir) izdurts cauri; cauraut, caurplūde, caurleide utml. Īpaši spilgti motivētājsvārdu savienojums un semantika izpaužes saliktajos darbības vāros un saliktepatvasinājumos, piem., caurskatīt < skatīt cauri; caurspīdīt < (tāds, kas) spīd cauri. Salikteņu pirmā komponenta semantika un paša derivāta semantika ir tiešā veidā saistīta ar motivētājsvārdu nozīmi. Nedz strukturāli, nedz semantiski

¹ LLVV, 2, 154. lpp.

² LLVV, 2, 155. lpp.

nav pamatu šī tipa salikteņus uzskatīt par prefiksāliem atvasinājumiem.

I e k š -

Mūsdienu iekš^I sastopams (kaut arī reti) kā prievārds ar vienskaitļa genitīvu, kā lietvārda iekša vai apstākļa vārda iekšā sakne un kā salikteņu pirmā daļa².

LLVV registrēti tikai 17 vārdi, kuru pirmais komponents ir iekš-. Salikteņos iekā- funkcionē ar divējādu nozīmi:

1) norādot, ka ar otro komponentu nosauktais atrodas, notiek kā iekšpusē, iekšienē, ir iekšējs. Šī tipa salikteņu pirmais komponents parasti ir lietvārda iekša vienskaitļa genitīva celms, piem., iekšdurvis < iekšas durvis; iekškabata, iekšloka, iekšmala, iekštelpa, iekšpuse, iekšsiena; 2) nosaucot to, kas atrodas, notiek kaut kur iekšā. Šo salikteņu vai salikteņatvasinājumu pirmajam komponentam ir adverbs iekšā motivācija, piem., iekšdedzes < (tāds, kurā degviela) (sa)deg iekšā; iekšpilsēta, iekškontinentāls, iekškvartāls. Adverbs motivēto salikteņu ir maz.

I i d z -

Sakne resp. celms līdz- tiek diezgan aktīvi izmantota salikteņu un salikteņatvasinājumu darināšanā. Vārdnīcā registrēti 58 vārdi, kuru pirmais komponents ir līdz-. 46 no tiem ir lietvārdi, 9 - īpašības vārdi, divi darbības vārdi un viens apstākļa vārds.

līdz latviešu valodā izmanto kā prievārdu ar vien-

¹ LLVV, 3, 295. lpp.

² Turpat, 295. - 296. lpp.

skaitļa datīvu, saikli, salikteņu pirmo daļu un dažkārt arī kā apstākļa vārdu (līdz, līdzī).¹ līdz-salikteņos parasti funkcionē kā apstākļa vārda līdzī celms, vairumā gadījumu saglabājot tā pamatnozīmi - 'kāds pārvietojas, virzās, kaut kas notiek, darbojas, pastāv kopā, vienlaikus ar kaut ko'.² Atšķirībā no citām salikteņu grupām, šī tipa salikteņus un salikteņatvasinājumus parasti motivē apreksstoši veidotas plašākas sintaktiskas konstrukcijas, kurās ietverti konkrētie motivētāji vārdi, piem., līdzvainīgs < vainīgs līdzī (līdz ar) citiem; līdzjutīgs < tāds, kas jūt līdzī; līdzbraucējs, līdzdots, līdzdarboties, līdzauzcis, līdzcīnītājs, līdzdzīvotājs, līdzparādnieks, līdzskrējējs.

Tādos salikteņos un salikteņatvasinājumos kā līdzsvars, līdztiesīgs, līdztiesība, līdztiesisks izteiktāk manāma senā adjektīva *ligus = līdzīgus 'vienāds, līdzens'³ semantika, nevis adverba līdzī nozīme.

Savukārt vārdā līdzšinējs kā pirmais komponents, šķiet, izmantots prievārds līdz - tāds, kas bijis līdz šim.

p a k a l -

LLVV pakal(-) registrēts kā apstākļa vārds, salikteņu pirmā daļa, lietvārda pakala, apstākļa vārda pakalā celms⁴. Prievārds pakal, kas izloksnēs un tautasdziesmās atrodams

¹ LLVV, 4, 658. - 659. lpp.

² LLVV, 4, 662. lpp.

³ Lgr, 660. lpp.

⁴ LLVV, 6, 159. - 161. lpp.

prievārdu aiž un pēc nozīmē, mūsdienu literārajai valodai nav raksturīgs.^I

Vārdnīcā ietverti 23 salikteņi, kuru pirmais komponents ir lietvārda vai apstākļa vārda celms pakaļ-. No tiem 17 ir lietvārdi, 6 - darbības vārdi, piem., pakalstūris, pakalkēmoties. Visos salikteņos pirmais komponents funkcionē ar attiecīgā motivētājvārda pamatnozīmi. Derivatīvi semantiskā aspektā šos vārdus var sadalīt divās grupās. Pirmo veido salikteņi, kam otrais komponents ir primārs konkrētas nozīmes lietvārds. Tādā gadījumā pirmais komponents parasti ir lietvārda pakaļa vienskaitļa genitīva formas celms, piem., pakalass < pakalas ass; pakaldaļa, pakaldurvis, pakalguļš, pakalkēja, pakalklājs, pakalpusē, pakalritenis. Šie salikteņi lietoti ar nozīmi 'tāds, kas atrodas kā pakalas, pakalējā daļā'.

Otrajā grupā ietilpst salikteņi, kuru otrais komponents ir darbības vārds vai deverbāls lietvārds, lielākoties darītājvārds. Šos vārdus motivē apstākļa vārds pakaļ. Salikteņi parasti izteic, ka ar otro komponentu nosauktā darbība: 1) ir virzīta kaut kam pakaļ, piem., pakaldzīties < dzīties kādam pakaļ; pakalmeklētis; 2) tiek veikta, lai kaut ko atdarinātu, viltotu, piem., pakaldarīt < darīt kādam ko pakaļ; pakaldarināt, pakalkēmoties, pakaltaisīt; 3) ka darbības veicējs dodas kam pakaļ vai ko atdarina, vilto, piem., pakalbraucējs < braucējs kādam pakaļ, pēc kāda; pakaldarītājs, pakalnācējs, pakaldarīnātājs. Tādēļ su-

^I N i t i ņ a D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. - R.: Zinātne, 1978. - 67.lpp. (var. mēr. - Nitiņa D.)

likteņiem kā pakalbraucējs, pakalnācējs, pakalpalicēji var būt divējāda motivācija un divējāda nozīme: 1) pirmais komponents ir lietvārds pakala genitīva formas celms, un saliktes derivatīvā nozīme ir 'tāds, kas virzās no pakalpusēs, kādam aizmugurē'; 2) pirmais komponents ir apstākļa vārds pakaļ, un saliktenis nosauc būtni, kas dodas pēc kā, kam pakaļ. Arī šī nozīmju variēšanās atkarībā no motivētā vārda liecina par to, ka analizējamie vārdi uzskatāmi par salikteņiem, nevis par atvasinājumiem ar morfēmu, kam būtu prepozīcijas nozīme un funkcijas.

p ē c -

pēc(-) valodā veic trejādas funkcijas - ir apstākļa vārds, prievārds, kas pārvalda vienskaitļa genitīvu, salikteņu pirmā daļa.¹ pēc (arī vēl ki adverbs) radies no adverbā pēdis, bet pēdis ir daudzskaitļa instrumentālis no substantīva pēds.²

Prievārds pēc funkcionē kā secības, atbilstības un nolūka resp. cēloņa, iemesla attieksmju rādītājs.³ Savukārt apstākļa vārds pēc norāda uz ko vēlāk notiekošu, laikposmu, kam beidzoties, sākas kāda darbība, norise, iestājas kāds stāvoklis.⁴

LLVV kā šķirkļa vienības registrēti 62 vārdi, kuru darināšanā kā pirmais komponents izmantots pēc(-). 59 no tiem

¹ LLVV, 6_I, 575. - 576. lpp.

² Lgr, 576. lpp.

³ N I T I Ņ A D., 130. lpp.

⁴ LLVV, 6_I, 575. lpp.

ir lietvārdi, 3 - īpašības vārdi, piem., pēcaudzēšana, pēc-
embrionāls. Domājams, ka mūsdienās reti lietotais apstākļa
vārds pēcgalā uzskatāms par adverbējušos lietvārda pēcgals
vienskaitļa lokatīva formu, tāpat kā pēclaikā ir lokatīvs
no pēclaiks, un nav lietverams derivātu ar pēc- apskatā.

Analizējot šī tipa vārdus, jāņem vērā, ka mūsdienās
pēc reti tiek lietots kā apstākļa vārds. Acīmredzot tāpēc
derivātos ar pēc adverba motivācija nav saskatāma. Ja deri-
vatīvi semantiskā ziņā vārdi ar pēc pirmajā daļā nav saistīti
nedz ar apstākļa vārda, nedz kāda cita patstāvīga vār-
da motivāciju, tad izvirzās jautājums, vai pēc(-) ir uz-
skatāms par salikteņu pirmo komponentu un derivāti ar to -
par salikteņiem. Te ir divas iespējas: 1) tie ir ar prie-
dēkli darināti vārdi, un latviešu valodas prefiksu sistēma
papildināma ar priedēkli pēc-; 2) tie ir salikteņi, kuru
pirmais komponents ir prievārds pēc, otrais komponents -
lietvārds, īpašības vārds vai citas vārdšķiras vārds.

Par labu pirmajam pieņēmumam var sacīt sekojošo:

I. Visi vārdi, kuru darināšanā izmantots pēc-, saistā-
mi ar prievārda pēc un attiecīga lietvārda vai īpašības
vārda motivāciju, piem., pēcapstrāde < apstrāde pēc (kādas
citas) apstrādes; pēcaugs < augš, (ko izaudzē) pēc (cita)
auga (novākšanas); pēceksāmens < eksāmens, (ko karto vēl-
reiz) pēc (nenokartota) eksāmena; pēcsvētki < (laiks) pēc
svētkiem.^I Jo spilgti šī motivācija prievārds + lietvārds
genitīvā parādās atvasinājumos, kurus pazīstam kā geniti-

^I ILVV, 6_I, 576. - 577., 580.

vepus, piem., pēcgarantijas < (tāds, kas pastāv) pēc garantijas (laika izbeigšanās); pēciekaisuma < (kas noris) pēc iekaisuma; pēcinfarkta, pēckāzu, pēckongresa, pēcledus, pēctraumas, pēcgyētras utml.

2. Kaut arī šajos vārdos skaidri redzamas abas strukturālās vienības prievārds + lietvārds (īpašības vārds) un saglabāta to semantika, tomēr pēc analogijas ar tādiem prefiksāliem un prefiksāli flektīviem atvasinājumiem kā aiz- auss < (kaut kas) aiz auss; aizdurve < (vieta) aiz durvīm; aizezere, aizpurvs; piejūra < (vieta) pie jūras; pielapa < (kas atrodas) pie lapas (pamata); pieedurve, piefermas; uz- urnis < (kas ir) uz urna; uzacs, uzplecis utml. Šos vārdus varētu uzskatīt par prefiksāliem atvasinājumiem.

3. Mūsdienu latviešu valodā vārdus, kuru darināšanā izmantoti prievārdi, parasti uzskata par prefiksāliem atvasinājumiem, nevis salikteņiem. pēc-, tāpat kā priedēkļi, vairumā gadījumu lietots ar vispārinātu leksisko nozīmi.

Tā kā pēc šajos derivātos nav adverba sakne, tam ārpus atvasinājuma nav patstāvīga vārda nozīmes, tad tas nekādi nesaistās arī ar puspriedēkļa definīciju. Protams, šis jautājums ir diskutējams.

Līdzīga situācija ir ar vārdiem, kuru darināšanā izmantots zem-, daļēji prefiksa nozīme un funkcijas parādās arī tādām valodas vienībām kā pret- un starp-. (Par šiem derivātiem skat. tālāk.) Iespējams, ka valodas attīstības gaitā prievārdu pēc, pret, starp, zem tendence veikt prefiksa funkcijas vārd darināšanā realizēsies pilnībā un latviešu valodas prefiksu sistēma papildināsies ar jauniem

priedēkļiem.

p i r m s -

Šī valodas vienība funkcionē kā apstākļa vārds, prievārds ar genitīvu, saiklis. LLVV norādīts, ka pirms- izmantots arī kā salikteņu pirmā daļa, kas norāda, ka kaut kas pastāv, noris pirms salikteņa otrajā daļā nosauktā.^I

Vārdnīcā registrēti 70 lietvārdi un 4 īpašības vārdi, kuru darināšanā izmantots pirms. Nevienu no tiem nemotivē adverbs, visu vārdu pamatā ir prievārda un lietvārda vai īpašības vārda savienojums, piem., pirmskarš, pirmsfeodāls, pirmsvēzis, pirmsvēsture, pirmspēdējais. Kā otrās daļas motivētājevārds parasti funkcionē attiecīgā nomena vienskaitļa genitīva forma. Lielākā daļa derivātu ar pirms ir genitīveži un tiešā veidā atspoguļo motivētājevārdu savienojumu, saglabājot arī to semantiku, piem., pirmsausmas < (tāds, kas pastāv) pirms ausmas; pirmsdarba, pirmsdiploma, pirmsfestivāla, pirmskatastrofas, pirmsledāja, pirmspensijas, pirmszlaukšanas, pirmstermiņa, pirmsvētras. Vārdos, kuri ir daudzskaitļa formā, otrais komponents ir mainījis savu gramatisko noformējumu - motivētājevārds parasti ir daudzskaitļa datīva formā, derivāts - genitīva formā, piem., pirmsēkšēnu < (tas, kas notiek) pirms ēkšēniem; pirmskāzu, pirmslaulību, pirmsplūdu, pirmszvaigžņu.

pirms parasti ir saglabājis prievārda nozīmi, nezd arī starp motivētājevārdiem pastāvošās gramatiskās attiecības. Tāpēc šos derivātus varam raksturot vai nu kā salik-

^I LLVV, 6₂, 219. lpp.

tepus (sal. ar vietniekvārdiem, kuru darināšanā izmantoti palīgvārdi, piem., ikkatrs), vai arī kā prefiksālus atvasinājumus, līdzīgi kā lietvārdus piemājas, pierobežas, aižrobežu.

p r i e k š -

priekš(-) latviešu valodā sastopams kā prievārds ar vienkaitļa genitīvu, apstākļa vārda priekšā, lietvārda priekša sakne resp. celms, salikteņu pirmais komponents.

LLVV registrēti 134 lietvārdi, 4 īpašības vārdi, 3 apstākļa vārdi, 3 darbības vārdi vai to formas, kuru derivācijā izmantots priekš-. Semantiski šie vārdi saistīti gan ar apstākļa vārda, gan lietvārda nozīmi, kuri izmantoti kā motivētārvārdi. Tie norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosauktais atrodas kam priekšā, ir priekšas, priekšējā daļā, noris, pastāv pirms otrajā daļā nosauktā.

Tādu salikteņu un salikteņatvasinājumu, kuru pirmais komponents ir apstākļa vārda priekšā celms, ir diezgan daudz, piem., priekšhale < priekša (esoša) hale; priekšistaba, priekšlasījums, priekšlasītājs, priekšdevums, priekšsēdis, priekškarams, bet vairumā gadījumu tie funkcionē nevis ar nozīmi 'atrodas kam priekšā', bet gan ar nozīmi 'pastāv, noris pirms kaut kā', piem., priekšeksāmenu, priekškapitālistisks, priekšklūvē, priekšlaicīgi. Šiem derivātiem līdz ar to adverbu motivācija ir it kā attālināta, nereti, it īpaši semantiskā ziņā, grūtāk uztverame.

Ir atsevišķi derivāti, kuru motivācija tuvika prievārda un lietvārda, kas dažkārt ir genitīva formā, motivācijai, piem., priekšinfarkta, priekšpārbaude, priekšsacik-

stes, priekšskrējiens, priekšstarta. Jaundarinātais vārds izsaka, ka kaut kas pastāv, notiek pirms tā, kas nosaukts er motīvētājlievārdu, vai pirms kā cita. Bieži viena paralēlā šī tipa salikteņiem valodā lieto sinonimus, kas darināti ar pirms-, piem., pirmsinfarkta, pirmsstarta, kuros tiešā veidā ar pirmās daļas palīdzību izteikta nozīme 'pirms kaut kā'.

Daļu salikteņu, sevišķi konkrētu priekšmetu, lietu, ķermeņa daļu nosaukumus, motivē lietvārda priekša vienskaitļa genitīva formas celms un attiecīgais lietvārds, kas nosauc to, kas atrodas priekšas pusē, ir priekšējais, piem., priekškāja < priekšas (priekšēja) kāja; priekšāda, priekšass, priekšdaļa, priekšmala, priekšplecs, priekšstilbs.

p r e t -

pret, tāpat kā pēc, mūsdienās funkcionē galvenokārt kā prievārds ar vienskaitļa akuzatīvu, kā arī apstākļa vārdu pretī, pretīm sastāvā un kā salikteņu pirmā daļa.

LLVV registrēti 125 vārdi, kuru darināšanā izmantots pret-. 106 ir lietvārdi, 17 - īpašības vārdi, 2 - darbības vārdi. Tikai kādi 28 no tiem ir uztverami kā salikteņi, kuru pirmā daļa ir apstākļa vārda pretī celms. To derivatīvā nozīme saistīta ar adverba nozīmi, un salikteņi izsaka to, ka otrajā daļā nosauktais atrodas, darbojas, noris, virzās pretī, pretējā virzienā kam līdzīgam, piem., pretieloce < ieloce, (kas atrodas) pretī (citai) ielocei; pretlepkis, pretmīla, pretmala, pretnostatīt, pretpakalpojums, prests, pretstraume, pretuguns, pretvējš, pretvizīte, pretzobs.

Visi pārējie derīvāti nav uzskatāmi par salikteņiem ar apstākļa vārda sakni pirmajā daļā. Tiem ir prievārda un lietvārda, īpašības vārda vai darbības vārda motivācija, piem., pretkocija < akcija pret (kaut ko); pretbaku, pretdabīgs, pretģemu, pretrūpās, pretierocis, pretlīdzeklis, pretpasākums, pretrakets, prettrokšņa, pretatniaks. Šie derīvāti izsaka to, ka ar patstāvīgo vārdu nosauktais ir vērsts, darbojas, notiek pret kaut ko, piem., pretlīdzekliu, pretpotē, vai arī kaut kas ir vērsts, notiek, darbojas pret to, kas nosaukts ar patstāvīgo vārdu, piem., pretklepus. Daži vārdi darināti, izmainot: pret- un piedēkli, ko pievieno patstāvīgā vārda celmam, piem., pretlikumība, pretlikumīgs, pretdabīgs, pretzinātnisks.

s t a r p -

Mūsdienu latviešu valodā lieto prievārdu starp ar vienskaitļa akuzatīvu, apstākļa vārdu starpā, lietvārdu starpā. starp- funkcijā arī kā salikteņu pirmais komponents.

Priekšstats par vārdiem ar starp- pirmajā daļā, diemžēl, veidojas nepilnīgs, jo LVV reģistrēta tikai daļa no šī tipa derivātiem. No 26 vārdnīcā ietvertajiem lietvārdiem, kuru darināšanā izmantots starp-, daži, iespējams, raksturojami kā salikteņi, kurus motivē apstākļa vārds starpā un attiecīgs lietvārds. Šo derivātu nozīme ir 'tas, kas nosaukts ar otro komponentu, ir starpā starp kaut ko', piem., starp-sauciens < sauciens starpā; starpbrīdis < brīdis (stundu) starpā; starp-laiks, starpkārtā, starpplapa. Otru grupu veido derivāti, kurus motivē prievārds un lietvārds un kuri norāda, ka ar otro komponentu nosauktais atrodas, pastāv starp

kaut ko, piem., starpbibliotēku < starp bibliotēkām (p.-stāvošs); starpvalstu, starpplanētu, starpsugu, starpstundu. Tiesa, robeža starp abām derivātu grupām ir plūstoša, nevar pilnīgi droši noteikt motivāciju un līdz ar to - piederību pie vienas vai otras grupas. Piem., lietvārdu starpmūris var motivēt gan vārdu savienojums mūris, (kas ir kaut kā) starpā, gan - mūris starp (kaut ko); starpresoru < starp resoriem vai resoru starpā (esošs, notiekošs).

Arī derivāti ar starp-, tāpat kā vārdi ar pret- pirmajā daļā, acīmredzot atrodas uz robežas starp salikteņiem un prefiksāliem atvasinājumiem, jo vērojama tendence morfēmu starp- pielīdzināt priedēklim gan derivatīvo funkciju, gan semantikas ziņā. Tomēr, ņemot vērā to, ka ar pret- un starp- darinātie vārdi derivatīvās struktūras un motivācijas ziņā nav vienveidīgi - tie ir gan patstāvīgu vārdu, gan palīgvārdu un patstāvīgu vārdu motivēti - tos nevar uzskatīt par prefiksāliem atvasinājumiem, jo tikai daļai vārdu pirmais komponents (prievārds) nozīmes ziņā tuvojas priedēkļa derivatīvajām funkcijām un semantikai. Pēc analogijas ar tādiem salikteņiem kā iepkas, ikviens arī analizējamos lietvārdus var uzskatīt par salikteņiem.

v i r s -

virg(-) latviešu valodā funkcionē kā prievārds ar vienskaitļa genitīvu, kā apstākļa vārda v'irsū, lietvārda virsg sakne resp. celms.

LVV registrēti 37 lietvārdi, kuru pirmais komponents ir virg-. Vairumu no tiem motivē apstākļa vārds virgū un lietvārds, kas nosauc to, kas atrodas kam virgū, ir virgējais,

piem., virsbūks, virskrekls, viršdrēbe, viršpalags, viršmēslojums, virslūpa, virsslāvis. Iespējams, ka tādus derivātus kā virsbūve, virškurte motivē lietvārda virsa vienskaitļa genitīva formas celms un attiecīgais lietvārds.

Daļa derivātu saistāma ar prievārda un lietvārda motivāciju, kas nosauc to, kas atrodas virs kaut kā, ir virs normas, paceļas kam pāri, ir pārāks par kaut ko, piem., viršdarbs, viršdienests, viršdirigents, viršjauka, virškundzība, virsmāsa, viršpavēlnieks, viršplāna, viršsekanas, viršteikums, viršvadība, viršvērtība.

Arī šī tipa derivātus nevaram vērtēt kā prefiksālus atvasinājumus (kaut arī pastāv diezgan plaša lietvārdu grupa, kuri pretendē uz to), jo daļai sekundāro vārdu ir divu patstāvīgu vārdu motivācija un līdz ar to - salikteņa struktūra un nozīme.

z e m -

Mūsdienu latviešu valodā funkcionē prievārds zem ar vienskaitļa genitīvu, apstākļa vārds zemē.

LVV reģistrēti astoņi vārdi, kuru darināšanā izmantots zem-. Tie nav vērtējami kā atvasinājumi ar adverbālas cilmes morfēmu. Visus šos vārdus iespējams saistīt tikai ar prievārda zem un lietvārda motivāciju, piem., zemstikla < (tāds, kas atrodas) zem stikla; zemšādas, zemsiena, zemteksts, zemūdenē, zemapmetuma. Derivāti norāda, ka attiecīgais objekts atrodas zem vai tā apakšā, kas nosaukts ar lietvārdu, un lielākoties saglabā starp prievārdu un lietvārdu pastāvošās attiecības. Pēc analogijas ar aiz-, pa- u.c. prefiksiem darinātajiem lietvārdiem, kurus faktiski motivē prievārds un

lietvārds, arī derivātus ar zem- varētu uzskatīt par prefiksāliem atvasinājumiem.

Nobeigumā varam secināt, ka:

- 1) nav pamata lietot terminu p u s p r i e d ē k l i s, jo:
- a) derivāti ar apakš-, ār-, caur-, iekš-, līdz-, pakaļ-, (pēc-), (pirms-), pret-, priekš-, starp-, virs-, (zem-) ir salikteņi vai salikteņatvasinājumi, kuru pirmais komponents ir atbilstoša apstākļa vārda vai lietvārda celms, kas saglabā savu semantiku,
  - b) lielu daļu vārdu, kuru pirmā daļa ir analizējamās valodas vienības, motivē prievārda kā pirmais komponents, kas nav ņemts vērā, definējot puspriedēkli;
- 2) ar pēc-, pirms-, zem- darinātie lietvārdi saistāmi ar prievārda un lietvārda, īpašības vārda vai darbības vārda motivāciju, līdz ar to nav uzskatāmi par atvasinājumiem ar puspriedēkļiem. Vērojama šo valodas vienību tendence vārdadarināšanas procesā tuvināties priedēkļu nozīmei un funkcijām. Tāpēc derivātus ar pēc-, pirms-, zem- varētu raksturot vai nu kā atvasinājumus ar priedēkli, vai kā salikteņus (līdzīgi kā vietniekvārdus jebkāds, ikkurš).
- 3) Tātad vārdi, kuru darināšanā izmantotas rakstā analizētās valodas vienības, lielākoties pieder pie salikteņiem, bet dažas derivātu grupas varētu vērtēt kā prefiksālus atvasinājumus.

Izmantotā literatūra

1. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. - R.: LVI, 1951.-
II00 lpp.
2. Freidenfelds I. Pusprievārdi latviešu valodā. // Latviešu
valodas teorijas un prakses jautājumi. - R.: Zvaigzne,
1967. - 45.-54. lpp.
3. Latviešu literārās valodas vārdnīca. - R.: Zinātne, 1972.
- 1989. - I - VII₁ sēj. (LLVV).
4. Latviešu valodas vārdnīca. - R.: Avots, 1987. - 883 lpp.
(LVV)
5. Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papil-
dinājis, turpinājis J. Endzelīns. - 1923. - 1928. - I -
XXXI burtnīca. (ME)
6. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. - R.:
LPSR ZA izd., 1959. - I. sēj. - 830 lpp.
7. Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. -
R.: Zinātne, 1978. - 246 lpp.

A.Vulāne

Semiprefixes in derivational system of the
Standard Latvian

Summary

This article focuses on the useful effect of term *semiprefix* in Latvian. The conclusions are based on the analyses of words formed with morphemes apakš-, ār-, caur-, iekš-, līdz-, pakal-, pēc-, pirms-, pret-, priekš-, starp-, virš-, zem-.

It can be inferred that there are no reasons to use the term *semiprefix* in the theory of Latvian word formation because derivatives with mentioned morphemes mostly are compound words (motivated by adverb, substantive or preposition as first component), but some groups of words can be estimated as prefixal derivatives.

М. Аболтия

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ КОЛЫВЕВИДНОЙ КОМПОЗИЦИИ ПОЭТИЧЕСКИХ СБОРНИКОВ Я. РАЙНИСА

Стихотворные сборники Я. Райниса ("Дальние отзвуки в сияющем вечере", "Посев бури", "Тихая книга", "Те, которые не забывают", "Конец и начало", "Пять эскизных тетрадей Дагды"), в сущности, являются лирическими циклами большого плана, так как созданы на основе разнообразной связанности и смысловой взаимоопределяемости всех элементов, единиц и микроструктур композиции.

Эти поэтические книги преимущественно строятся таким образом, что заглавие, подзаголовки, посвящение и один или несколько эпиграфов, согласуясь по принципу взаимодополняемости, вооружают читателя смысловым ключом для ориентации в сложных лабиринтах художественной образности, а непосредственное воспроизведение и оживление поэтического мира осуществляется в композиционно взаимосвязанных стихотворных циклах.

Лирическая экспозиция (первая глава) сразу же вовлекает читателя в напряженную эмоциональную атмосферу. Во вступительном цикле, как правило, дается обобщенный эскиз развития центральной темы и осуществляется расчленение ее монологической формы. Остальные циклы функционируют как определенные этапы развертывания лирического сюжета, раскрывающие различные аспекты смысловой и эмоциональной гаммы расчлененного поэтического мотива. Так, например, в лирической экспозиции сборника "Посев бури" изображается ожесточенное зражение, происходящее в природе в период наступления весны.

В последующих циклах мотив борьбы получает более конкретное социальное звучание, однако процесс развития темы в общих чертах повторяет сюжет, представленный во вступительной части.

Следовательно, "органические" сборники Я. Райниса построены по принципу "куста жасмина"^I, который предполагает композиционное взаимодействие лирической экспозиции со смысловым ключом стихотворной книги и каждой из остальных поэтических глав.

Связанность вступительного цикла с заглавием, подзаголовком, эпиграфами и последним разделом сборника — залог идейно-эстетической согласованности начальной и конечной фазы поэтического контекста. Данная согласованность, т.е. кольцевидная композиция стихотворной книги, может быть представлена в разных формах: как конструктивно подчеркнутая аналогия заглавия и последнего стихотворения ("Конец и начало"), эпиграфа и эпилога ("Дочь Луны"), как смысловая параллель или контраст первого и последнего стихотворений ("Дальние отзвуки в синем вечере", "Тихая книга") или как скрытая ассоциативная связанность первого и завершающего циклов ("Посев бури", "Те, которые не забывают", "Домой", "Серебристый свет").

Композиционное кольцо призвано выполнять несколько художественных функций.

Во-первых, оно осуществляет симметрическое обращение

---

^I

Rainis J. Priekšvārds dz. krāj. "Tie, kas neaizmirst"

// Кор. р. 130 сēj. — 2. сēj. — R., 1977. — 66. lpp.

ную информацию о своем историческом происхождении и связанности с конкретной жанровой формой - романсом. Композиция романа основана на формальной и содержательной согласованности, а также строго установленной очередности и сюжетной связанности поэтических строк. Исследования литературоведа В. Жирмунского показывают, что в русской поэзии конца XVIII и начала XIX века кольцевидная композиция выступает еще и как непосредственный жанровый признак. Об этом свидетельствует даже то обстоятельство, что первые примеры кольца всегда были озаглавлены как "Романсы" или "Песни".¹

В поэтическом творчестве Я. Райниса наблюдается следующая картина: три стихотворных сборника в подзаголовках именуются "песнями" ("Посев бури", "Те, которые не забывают", "Конец и начало"), один - "Фата-моргана" ("Серебристый свет"); в эпическом комментарии стихотворная книга "Дочь Луны" названа "рассказом, новеллой", а в предисловии к сборнику "Те, которые не забывают" автор сравнивает свои "органические" книги поэзии с "драмой", "романом", "симфонией", "кустом жасмина". Такое обилие метафорических обозначений позволяет предполагать, что в стихотворных сборниках Я. Райниса кольцевидная композиция не выступает как признак конкретного жанра, однако она не утратила своей генетической связанности с целостным, гармоничным, сюжетно единым произведением.

Третья функция кольцевидной композиции проявляется в сопоставлении смыслового ключа и экспозиции, с одной стороны, и заключительной главы, с другой стороны. Данное сопоставление происходит на основе содержательной аналогии или контраста и, таким образом, призвано выявить то новое, что развито

¹ Жирмунский В. М. Композиция лирических стихотворений. - М., 1921. - С. 65.

поэтического коллегата. Зарисованные Я. Райнисом проекты композиции стихотворных сборников, в которых неоднократно упоминается слово "рама", наглядно свидетельствуют о том, что четкому обозначению границ художественного произведения писатель придавал исключительно важное эстетическое значение. В заметке, датированной от 28 мая 1911 года, например, запечатлен следующий облик поэтической книги "Конец и начало":

"III Как сказка, как сон рассказан.

Рама вокруг.

7 голосов: внутренность. 7 цветов 7 цветков 7 венков
из ритурнелей"¹

Композиционно подчеркивая границы художественного произведения, Я. Райнис руководствовался следующим эстетическим убеждением: "Наше сознание во всем требует охватываемости, всегда к этому стремится, ему нравится то, что можно охватить, то, что не полностью удастся (охватить - М. А.), вызывает чувство неудовлетворенности".² Согласно теоретической концепции писателя, кольцевидная композиция облегчает восприятие художественного произведения, так как благодаря ей поэтический мир обретает относительно замкнутую и завершенную форму.

Вторая функция поэтической "рамы" заключается в том, чтобы подчеркнуть цельность и органичность стихотворного сборника. Кольцевидная композиция несет в себе внеконтекстуаль-

¹Rainis J. Radāmāc domas dz. krāj. "Gais un vakums" //
Kop. r.-I. var. sēj.-R., 1979.-415. lpp.

²Rainis J. Ierāksts diešasgrāmā 1901.g. 28. jūnijā //
Kop. r.-24. sēj.-R., 1986.-234. lpp.

центрального мотива внесло в расчлененку смыслового ключа, а также в конкретизацию общего сюжетного, образного и эмоционального плана.

Начальная фраза композиции, в которой осуществляется репрезентация и расчленение центрального поэтического мотива, выступает в качестве величины отсчета, по которой определяется идейно-эстетическая значимость финала.

Заключительная глава, в свою очередь, наделена синтезирующей ролью: именно на этом этапе композиции расчлененная поэтическая тема вторично обретает монолитную форму. Сущность синтезирующей функции финала заключается в том, что, пройдя разные стадии размышлений и переживаний, лирический герой наконец приходит к итоговому эмоциональному состоянию, к решению какого-либо конфликта или проблемы, окончательной оценке событий. Его обретенная точка зрения фактически согласуется с идеей эпиграфа или экспозиции, однако отличается глубиной и конкретностью содержания, а также перспективой дальнейшего развития на новом этапе познания. Так, например, в экспозиции сборника "Конец и начало" диалектический мотив отражается в магистральных линиях и абстрактных поэтических образах:

"Две сущности великие — одно:
 Растет душа — неведомую даль
 В себя вбирает, вызывая к жизни;
 И на земле, и там, в одно сойдясь,
 Они ведут конец к началу вновь."¹

¹ Райнис Я. От сна небытийных // Конец и начало. Перевод Г. Горьского. — Р., 1978. — С. 18.

В финале последней главы образы души и неведомой дали представлены уже в качестве совершенно определенных категорий, подлинный смысл которых раскрывается по ходу развертывания лирического сюжета, а диалектический мотив — как конкретный процесс познания и совершенствования духовных сил человека, как безграничное саморазвитие с беспрестанной сменой концов и начал.

Вышеприведенный пример свидетельствует о том, что поэтическое кольцо затрагивает не только вступительную и завершающую фазы стихотворного сборника, но и лирический сюжет, и, следовательно, выполняет еще одну функцию — определяет динамику поэтического мотива по кругу. Движение по замкнутому кругу для Я. Райниса, однако, было принципиально неприемлемым. Чтобы избежать такой "метафизической ошибки", поэт не строит свои органические сборники по принципу простого повторения начальной и конечной фаз поэтического контекста, а избрал форму витка спирали. Этот вариант кольцевидной композиции наиболее органично согласуется с особенностями диалектического мышления писателя, поскольку несет в себе следы развита, превращения и обогащения заданного поэтического мотива.

M. Āboltiņa

Summary

The Majority of the collections of Rainis' poetry are arranged according to the principle of ring composition. In his creative work this principle manifests itself in diverse forms. It carries several artistic functions - it marks the boundaries of the poetic context; it provides a harmonious unity of components, it makes the readers compare the ideas expressed at the beginning and the end of the collection, it brings out the development of the lyrical plot.

M.Āboltiņa

J.RAIŅA DZEJŅU KRĀJUMI BĒRNIEM KOMPOZĪCIJAS ASPEKTĀ

1912. gada 22. jūlijā J.Rainis tiecās apzināt savu poētisko ciklu kompozīciju pasaules literatūras kontekstā un ierakstīja dienasgrāmatā šādu secinājumu:

"Moricke pats par iekārtojumu nerūpējās, viņam pat nau caurejošas sajūtas, no svara tikai atsevišķi dzejoļi, kā indivīdi. Goethe šķīris pēc dzejas šķīrām, pēc cunftēm. Šilleram ir laika periodi, vēsture. Heinem pirmajam drusku gribas moments. Tur bija individuālisms, man kārtotā masa, organizācija, šķira, kas iet uz visuma aptveršanu."¹

Redzam, ka, analizēdams E.Mērikes, J.V.Gētes, F.Šillera un H.Heines daļradēs sastopamos dzejoļu grupējuma veidus, J.Rainis visaugstāk ir novērtējis tieši H.Heines (resp. liriskā cikla) kompozīcijas tradīciju. Tas arī saprotams, jo liriskajā ciklā poētiskās vienības tiek saliedētas kāda noteikta emocionāla pārdzīvojuma atklāšanai, un šādā harmoniskā, asociatīvi daudzveidīgā dzejas kontekstā vispilnīgāk var realizēties iecere filozofiski izziņāt personības sociālo būtību, tās pretrunīgās, mainīgās, evolucionējošās

¹R a i n i s J. Ieraksts dienasgrāmatā 1912. g. 22. jūlijā. - Kop. r. 30. sēj., 24. sēj. R., 1986.-479. lpp.

attieksmes ar apkārtējo pasauli.

Dzejoļu grāmatas "Tālas noskaņas zilā vakarā", "Vētras sēja", "Klusā grāmata", "Tie, kas neaizmirst", "Gals un sākums", "Dagdas piecas sliču burtnīcas" ir uzskatāmas liecības liriskā cikla produktivitātei J.Raiņa mākslā. Tomēr H.Heines tradīcija, t. i. dzejoļu emocionālās konsolidācijas tendence, J.Raiņa poētiskajā daiļradē nebūt nav vienīgā. Veidojot dzejoļu grāmatas bērniem, rakstnieks ir izvēlējis citus ciklizācijas veidus (dzejoļu kārtojumu pēc tēmas variāciju principa, kā arī pēc laika rituma un notikumu attīstības hronoloģijas), kuros palaikam aktualizējas arī poētisko vienību suverenitāti apliecinošās E.Mērikes, J.V.Gētes un F.Šillera tradīcijas.

J.Raiņa pieminētā E.Mērikes tradīcija visuzskatāmāk izmējas tematisko variāciju ciklos. Šī ciklizācijas veida visvienkāršākais paraugs reprezentēts krājumā "Puķu lodziņš".

Minētajai dzejoļu grāmatai ir 5 nodaļas. Katras nodaļas nosaukums ("Mazuliši vabuliši", "Māju kustoņi visvisādi", "Zēni ne lēni", "Vēlā vakarā klusā nodabā", "Pasakas pašas nesakas") informē lasītāju par to, kāds poētiskais motīvs tiks variēts konkrētās dzejoļu grupas ietvaros. Atsevišķie dzejoļi atklāj ciklā risinātās tēmas daudzveidīgos variantus. Saturā ziņā poētiskās vienības neturpina un nepapildina viena otru. Tās funkcionē kā izolētas, savstarpēji nesaistītas mākslas vērtības. Dzejoļu izvietojumam nav loģiskas motivācijas, jo viss poētiskais konteksts netiecas atklāt tēmas attīstības gaitu, kā tas būtu liriskajā ciklā, bet pie-

dāvā lasītājam iepazīt motīva realizācijas daudzveidīgos variantus, tā emocionālo krāsainību un skanējuma polifoniju.

Tematisko variāciju cikliem "Zelta sietiņš" un "Vasaras princīši un princītes" ir jau nedaudz saliedstāka kompozīcija.

Dzejoļu grāmata "Zelta sietiņš" veidota pēc kaleidoskopa principa. Katra poētiskā vienība izgaismo kādu spilgtu, izteiksmīgu epizodi raibajā kaleidoskopa ainā. Vienotu koptēlu šie krāsainie fragmenti neveido, jo dzejoļi nav saturiski saistīti. Visām poētiskajām vienībām tomēr ir asociatīva saikne ar zelta sietiņa tēlu, kurš iezīmēts cikla pirmajā dzejolī:

"Kurš cauri skatās

Sietiņa acīm,

Redz visu pasauli

Dimantos mirdzam"¹

("Zelta sietiņš").

Ko tad nozīmē skatīt pasauli zelta sietiņa iezīmētājā rakursā? Atbildi uz šo jautājumu sniedz nākamās cikla poētiskās vienības, rosinādamas uzlūkot daudzveidīgās dzīves norises maivām, izbrīna pilnām bērna acīm. Šādā skatījumā brēcošais Kārlītis, un gaviļējošais cīrulītis, zirga

¹R a i n i s J. Zelta sietiņš. - Kop. r. 4. sēj. R., 1978.-7. lpp.

bērni, bērziņš, kaķēdīte, mākonīši un visa raibā apkārtnes panorāma iezaigojas brīnumaini gaišē, labestīgā mirdzumā.

Pirmajā dzejolī zelta sietipšs ezimēts kā nekonkrēts gaismas polr. Mazajam lasītājam šis tēls vēl ir mikla, kas jāuzmin, iepazīstot visu kaleidoskopā ietvertu pasaules ainu. Tikai cikla noslēgumā bērns spēj atšifrēt un nosaukt vārda noslēpumaino zelta sietipū, resp. zelta kamolīti:

"Es to miklu minu,

Zelta kamolīti zinu:

Saule ir tas kamolīts, -

Atmineja mazulīti.¹

("Atminējums").

Miklas atminējums faktiski identificē pirmā un pēcējā dzejoļa centrālos tēlus - zelta sietipū un sauli, tādējādi iezīmēdams visa krājuma komp. zīcijā savdabīgu gaismas apli, kurā brīnumaini un labestīgi mirdz bērna acīm skatītās dzīves norises.

Tāpat kā "Zelta sietipšs", arī tematisko variāciju cikls "Vasaras princīši un princītes" veidots pēc radiālā principa. Vasaras motīva, kā arī princīšu tēlu atšifrējums sniegts pirmajā dzejolī:

"Zeltītas vasaras

Ir visas līeniņas,

Kad priekam veltītas.

---

¹R a i n i s J. Zelta sietipšs. - Kop. r. 4. sēj. -
34. lpp.

Prieks, tas ir ķēniņš,

Ķēniņiene laime,

Meitenīte, zēniņš

Ar viņu saime"¹

(“Zeltītes vasaras”).

Pārējās cikla poētiskās vienības grupas noteiktās tematiskās kopās, tādās kā bērnu rotaļas, bērni un dzīvnieki, bērni un pieaugušie, bērni un grāmatas, pasakas bērniem. Asociatīvi sasaistot šos kompozīcijas segmentus ar pirmo dzejoli, varam kvalificēt “princišu” dzīves daudzveidīgās norises kā ekspozīcijā iezīmētā “vasaras” noskaņojuma apstiprinājumu vai noliegumu.

Dzejoļu grāmatu “Putniņš uz zara”, “Lellīte Lolīte” un “Saulīte slimnicā” kompozīcijā jaušama J. Raiņa pieminētās P. Šillera tradīcijas radoša attīstība.

Krājuma “Putniņš uz zara” abās nodaļās dzejoli grupēti pēc mākslinieciskā laika hronoloģijas principa. Laika ritums sākas rudenī, t. i., brīdī, kad zēni un meitenes vēl sūceras tikko pagājušās vasaras notikumus (“Vasaras darbiniece”, “Vasaras darbinieks”), bet viņu iztēlēs jau sāk zīmēties ziemas ainas ar sniegu, vēju, salu un jautriem kamanīņu braucieniem (“Labā ziema”). Ziema vēl brīdī kavējas (“Savvaļnieks un ziema”), taču šis sezonu pārejas periods ir nepieciešams, lai bērni un viņu vecāki pagūtu sagatavoties aukstajam gadalaikam (“Ziemeļiti, pūt!”). Beidzot gaidītā zie-

¹R a i n i s J. Vāsaras principi un princeses. - Kop. r. 4. sēj. - 103. lpp.

ma ir klāt, un lazajiem sportistiem sākas slēpošana, slidošanas un kamaniņu braukšanas prieki ("Ziemas sportnieki", "Vīle vaļā", "Sniega diena", "Ailā!").

Uzskatāmi iezīmējis māksliniecišā laika ritumu, autors pievēršas bērnu raksturu izziņai ("Augšām cēlusies lēllite", "Trīnīte - spītniece", "Anciņa brokaetis" u. c.). Zēnu un meiteņu rīcības, pārdzīvojumu un pasaules izjūtas tēlojumos parādam samana arī laika rituma koordinātes. Ja iekārtāties blakus izvietotajos dzejoļos "Kaķīte" un "Abi miguži", tad redzam, ka kaķītei sniegā vēl selst ķepiņas, bet abus "migužus" Anš un Janci jau pamodina spirdzinošs pavasara lietus. Dzejoli "Pinku līkus" pieminētā ogošana, savukārt, liecina par to, ka pavasari ir nomainījusi vasara, bet cikla finālā atkal ieskanas rudenīgs motīvs: strazds lūkā p. lazdu un piedāvā savam sarunu biedram riekstus ("Stazdiņš un rieksts").

Krājuma "Putniņš uz zara" otrajā nodaļā ("Lielajiem bērniem") lai a koordinātes nav tik strikti iezīmētas, taču cikla noslēgumā reprezentētā Ziemsvētku un Jaungada tēma ("Baltā saules roze", "Rudais, baltais un zaļais", "Ziemsvētku vīriņš", "Jaungada pasaka", "Ko nesīs Jaunais gads") uztverama kā norāde laika rituma turpinājumam ziemas fāzē, bet pēdējais dzejolis akcentē diennakts un sezonu mijas mūžīgo, nebeidzamo cikliskumu:

"Stingušais zariņš

Guļ, bet saulīte

P. sauli, ziedoni,

Par zaļām lapām.
 Par jaunu gadu,
 Par jaunu laimi, -
 Kad dziedās atkal
 Putniņš uz zara"¹

("Zars bez putniņa").

Krājums "Lellīte Lolīte" mākslinieciskajā veidojumā F. Šillera tradīcija īstenojas ne tikai kā laika rituma hronoloģija, bet arī kā poētiskajās vienībās iezīmēto tēlu un notikumu saistība. Šajā kompozicionāli integrētajā sižetiskajā ciklā katrs dzejolis funkcionē kā teikta pakāpe spraigā vēstījumā par lellītes Lolītes atgriešanos dzīvē. Atsevišķo poētisko vienību izkārtojuma secībā atspoguļojas konkrētas fabulas risinājuma gaita.

Mazā Laimiņa tirdziņā ierauga lelli un ļoti vēlas kļūt par tās īpašnieci ("Laimiņas ilgas", "Leļļu tirdziņš"). Ziemsvētkos meitenei šī rotaļlieta tiek uzdāvināta ("Ziemsvētki"). Laimiņa nosauc jauno lelli par Lolīti un sāk ar to spēlēties: ārstē slimo Lolīti, uztic tai nolēpumu par kaķenes Princes mazajiem inciņiem, liek guļēt diendusu, strādāt leļļu ķēķi u. tml. ("Lolīte", "Lellīte slima", "Noslēpums", "Nemierīgās mājas", "Leļļu ķēķi" u. c.). Dažkārt aizraujošajās nodarbībās tiek iesaistītas arī citas rotaļlietas - no tēva spēka izgredtais Stulģis ("Stulģītis"), Laimiņas priekš-

¹ R a i n i s J. Putniņš uz zara. - Kop. r. 4. sēj. -
 264. lpp.

pagatavotā lellīte Lalīte ("Mazā lellīte", "Lallīte"), kā arī divnieki Incis un Krancis ("Incis ar Kranci", "Labas mācības", "Inča ģimetne"). Pēkšņi notiek nelaime: Laimiņa atrod savu lellītes sasistu ("Lolīpas nelaime"). Kādu laiku vēl Lolīte tiek ārstēta ("Bažas par Lolīpu"), bet, kad ūd cerības uz izveseļošanas, Laimiņa iegulda lellīti tēva cigāru kastītē un sarīko bēres ("Sirga un neatspirga", "Kā tālāk notīka?").

"Saulīte slimnīcā" ir netradicionāli komponēts sižetiskais cikls. Radāmajās domās 1926. gada 18. februārī J. Rainis šo dzejoļu grāmatu ir nosaucis par "Bērnu dekameronu".¹ Iezīmējot sava poētiskā cikla analogiju ar Dž. Bokačo "Dekameronu", dzejnieks, acīmredzot, vēlējās akcentēt nevīs abu daiļdarbu saturisko līdzību, bet tieši mākslinieciskā veidojuma paralēles.

J. Rainis, tāpat kā Dž. Bokačo, tēlo notikumus 10 dienu ilgā laika periodā (dekameronu tulkojumā no grieķu valodas nozīmē 10 dienas). Krājumā "Saulīte slimnīcā" kompozīcijas vienības (gan dzejoļi, gan prozas teksts) ir grupēti 10 segmentos, atbilstoši dienu skaitam. Sižeta meti ir iezīmēti episkajā autora komentārā, kas informē lasītāju par to, ka šarlaka epidēmijas laikā 5 bērni ir nokļuvuši vienā slimnīcas palātā, sadraudzējušies un norunājuši katru dienu dekla-

¹ R a i n i s J. Radāmās domas dz. krāj. "Saulīte slimnīcā". - Kōp. r. 2. variantu sēj. R., 1979.-453. lpp.

mēt dzejoļus. Prozas teksts raksturo arī notikumus slimnīcā, bērnu noskaņojumu un izturēšanos īpatnības, kā arī paskaidro katru dienu atbilstošās "koncertprogrammas" izvēli.

Dzejoļu atlasē neapšaubām' respektēta J.V.Gēl's tradīcija, t. i., poētisko vienību saturiskā vai formālās analogija, akcentācija, jo katru no bērniem izvēlas tematiski un stilistiski vienotu repertuāru: Mirdziņas skaidrotajos dzejoļos parasti risinātas dabas vai morāles tēmas, Viktiņš dod priekšroku fabulām, Maiga lasa poētiskus dialogus, Mudīte deklamē dzejoļus, kuros attēlotas bērnu dzīves ainas, bet Valdis izvēlas komiskas ievirzes sacerējumus.

Cikla kompozīcija veidota pēc simfonijas principa: katru dienu tiek izpildīts noteikts skaits dzejoļu un zināmā secībā uzstājas vienas un tās pašas personas. Pasaikam koncertprogrammas norisē tomēr vērojamas izmaiņās. Otrajā dienā Mudīte nespēj atcerēties nevienu dzejoli, tādēļ viņas vietā uzstājas Maiga. Piektajā dienā dzejoļu deklamēšanu uzsāk Mudīte, jo Mirdziņa ir sarūgtināta (viņu nav apciemojuši vecāki). Devītajā dienā izskan tikai 4 dzejoli: šoreiz satraukta ir Mudīte par to, ka drīz Mirdziņa un Viktiņš tiks izrakstīti no slimnīcas. Desmitajā dienā uzstājas tikai Mirdziņa un visa kolektīva vārdā sūta lasītājiem Ziemsvētku sveiciens. Šādas psiholoģiski motivētas variācijas poētisko vienību atlasē un izvietojumā novērš repertuāra vienmuļības draudus, kā arī padara bērnu dzīves atspoguļojumu dzīvāku, spraigāku un ticamāku.

Prozas fragmentu un dzejoļu kompozicionālā saliedējuma rezultātā episkais vēstījums kļūst interesants, emocionāli

krāsaināks, bet tematiski, žanriski un stilistiski nevien-
dabīgie dzejoļi iekļaujas hronoloģiski saistītu notikumu
kēdē.

Analizējot J.Raiņa dzejoļu krājumus bērniem, esam pār-
liecinājušies, ka poētisko ciklu izveidē rakstnieks ir ope-
rējis ar bagātu māksliniecisko papēmienu arsenālu, novato-
riski attīstīdams E.Mērikes, J.V.Gētes, F.Šillera mākslā
sastopamās dzejoļu grupējuma tradīcijas. Ikviens radošais
meklējums un eksperiments ir iezīmējis kādu jaunu šķautni
J.Raiņa savdabīgajā domāšanā un pasaules izjūtā, atklādams
viņa talanta daudzveidīgās iespējas un pastāvīgo tieksmi
pilnveidot, atjaunot un attīstīt savu poētisko daiļradi. Ne
jau velti 1912. gada 5. maijā dzejnieks ierakstīja dienas-
grāmatā:

"Nē, es esmu mākslenieks un kā tāds neesmu iespējams
nevienu šablonu un virziena. Virzieni vajadzīgi tikai dile-
tantiem. Pēc tehniskiem papēmienu nevar iedalīt mākslenie-
kus. Māksl. lieto visus papēmienu, piemērojoties katrai
vielai un savam temperamentam."¹

---

¹ R a i n i s J. Ieraksts dienasgrāmatā 1912.g. 5. mai-
jā. - Kop. r. 24. sēj. - 418. lpp.

M. Āboltiņa

Summary

There are more than 100 cycles in Rainis literary heritage. These poetic context differs in composition, as well as the plot. The lyrical cycle undoubtedly prevails in his creative work, however, in the collections of poems dedicated to children we can find other ways of grouping the poems - according to groups' theme variations and diverse variants of the plot cycle.

A.Mende

JĀVA PORUKA PASAULES INTERPRETĀCIJAS SAVDABĪBA

Latviešu filozofiskās domas attīstība, kas daudzveidīgi sazarojas jau 19. un 20. gs. mijā, izpaužas gan mākslinieciskajā, gan teorētiskajā domāšanā. Lielā mērā to nosaka romantisma kā kultūras parādības uzplaukums, "ar kura starpniecību garīgā dzīvē Latvijā 19. un 20. gs. mijā tika iesaistīta Eiropas kultūras kontekstā".¹ Romantisms (kas vispilgtāk izteicās literatūrā un mākslā) kā īpašs pasaules uztveres modelis rosinājis un veidojis jauno kultūras tradīciju, kurā kā galvenie pasaules izziņas ceļi dominē intūcija, dabiskums; daudznozīmība. Kā atzīst romantisma teorētiskais vācu filozofs Šellings, romantisms ir cilvēka gara brīvības filozofija, kas atzīst gara tiesības visam esošajam pretstatīt savu brīvību un risināt jautājumu nevis par jau esošo, bet par iespējamo. Romantisms, par savu mērķi un ideālu izvirzot brīvu garu, brīvu personību, ļauj "apzināties cilvēku ne tikai kā sociālās vai reliģiskās kopības locekli, bet kā individu, neatkarīgam individualitāti, pievēršoties arī cilvēka iekšējās, subjektīvās pasaules izziņai un atklāšanai".²

19. un 20. gs. mijas romantisma aizstāvētais individuālais latviešu garīgajā un mākslinieciskajā domā uzblauka

¹ P r i e d i t e A. Romantisma tradīcija latviešu kultūrā // Grāmata, - 1991, -Nr.1, -55. lpp.

² Turpat.

kā "vētras un dziņu laikmets". Literatūrā tas centās noskaidrot personībai nozīmīgus "mūžības jautājumus". Kā literāra parādība (Poruks, Aspazija, Rainis, Bārda, Skalbe) latviešu kultūras dzīvī tas iezīnā modernās rakstniecības aizsākumu.

Romantisms kļuva par universālu pasaules uztveres modeli, kas balstījās mākslas, reliģijas un filozofijas sintēzē. Latviešu literatūrā visnopietnāk to uztvēruši un modelējuši Jānis Poruks un Fricis Bārda, savā mākslā un filozofiskajās apcerēs iezīmējot meklējumu un atziņu ceļu, kurš līdzās folklorai veido pirmo respektablu latviešu filozofiskās domas slāni.

Šādā kontekstā būtiska ir filozofiski ievirzītā dzejnieka Jāņa Poruka (1871 - 1911) pasaules uztveres modeļa noskaidrošana, jo "J.Poruks pirmais latviešu literatūrā tik dziļi nodevās augstākiem, mūžīgiem jautājumiem un mūžīgām idejām"¹. Poruks ir pirmais lielākais latviešu dzejnieks - domātājs, pirmais rakstnieks, kas latviešu literatūrā ienesis tik daudz bagāta un ierosinoša materiāla, tuvinot latviešu literatūru un garīgo kultūru pasaules kultūras sasniegumiem. Trāpīgi un tēlaini J.Poruku novērtējis A.Upīts: "Starp latviešu rakstniekiem nav otras tik psiholoģiski interesantas dabas. Poruks ir īsts zemnieka dēla tips. Viņa darbos tik jaušami attēlota moderna latviešu cilvēka dvēsele ar viņa iedzimto patriarhālo konservatī-

---

¹ D a l e P. Poruks - domātājs // Gara problēmas. - R., 1939.-16. lpp

vismu un ieaudzināto religiozitāti, ar jaunaiku dzīves un izglītības radīto plašu vecos pamatos, ar skumjām pēc vecā un nervozo tieksmi pēc jaunas sīziņas, ar mūžīgo svārstīšanos starp diviem pretmetiem, ar izmisumā krišanu, spēka pacelšanos un grimšanu. Porukā atspoguļojas divu beidzamo gadu desmitu garīgās pārvērtības - visa kultūras glezna."¹

J.Poruka devums latviešu literatūrā un filozofiskajā domā ir apcerēts samērā plaši (V.Eglītis, P.Ērmanis, R.Eglo, Līgotņu Jēkabs, V.Maldonis, J.Lapiņš, Z.Mauriņa, P.Dāle, R.Rudzītis u.c.), taču vēl joprojām trūkst:

- 1) vienota, monolīta pētījuma par Poruka maksimāli ciešās domāšanas savdabību, uzrādot Eiropas kultūras iespaidu, reliģiskā redzesloka, latviskās pasaules izjūtas un personības uztveres īpatnību kvalitatīvās proporcijas,
- 2) pamatotas koncepcijas par to, cik nestabila un intuitīva vai organiska un vienota ir Poruka filozofiskā un psiholoģiskā individualitāte (šos jautājumus, domājams, līdz šim visdziļāk atsedzis filozofs Pauls Dāle apcerēs "Poruks - domātājs" (1914) un "Poruka problēmu un iejūtu pasaulē" (1921)).

Kā jau dzejniekam, Porukam filozofiskās problēmas dažādās to izstrādātības pakāpēs izpaužas gan teorētiskajos apcerējumos ("Nākotnes reliģija", "Mīlestība dabā un dzejā", "Ideāls kā ideja un jēdziens", "Laiks, telpa un pamats"

¹ U p i t s A. Latviešu jaunākās rakstniecības vēsture. - R., 1911.-152. lpp.

u.c.), gan dzejā un vēstulēs, gan arī prozas un dramaturģijas sacerējumos ("Pērļu zvejnieks", "Nebijušais un divi vientuļi", "Baltās drānas", "Perpetum mobile", "Asaras", "Heraklesa iesvētīšana Eleusīnas mistērijā", "Hernhūtieši" u.c.).

Savu vietu latviešu garīgās dzīves un mākslas kopainā Poruks apzinājās pietiekami labi. Tāpēc viņa ciešanas sa-
oiedrības uzmanības nepietiekamības, nesapratnes un nievā-
šanas dēļ ir viens no viņa naida uzplūdu cēloņiem pret cil-
vēci kā pelēku, inertu masu. "Ko es priekš latviešu garīgās
uzplaukšanas darījis, to viņi tikai pēc gadu desmitiem zi-
nās atzīt. Tas nav nekāds stingrs plāns, nekāds apzinīgs
mērķis, par ko man latvieši pateicību parādā, bet bezparte-
jiska sajūta un doma tik tīri cilvēciska, kāda acumirkli
nav vairāk iespējama. Modernās mākslas jēdzienu es pirmais
esmu ietvēris latviešu nacionālajā elementā, lai arī manu
darbu tehnika daudzējādā ziņā ir vēl trūcīga."¹

Visi nopietnākie Poruka pētnieki vienojušies apgalvo-
jumā, ka Poruks nenonāca pie noskaidrota un sintētiska pa-
saules uzskata. Tam iemesls bijusi viņa impulsīvā, nenovērtē
dēba, kā arī prāta un jūtu dzīves nesaskāpotība, kas
vāraugusi pastāvīgā un mocošā šaubu cīņā, cīņā starp atzi-
šanu un noliegšanu. Prof. P. Dāle izsakās: "Sirds un prāta
konfliktam, kas izteicās arī kā konflikts starp mākslinie-
ku un domātāju, pievienojas nesaskāpas paša sirdī, nesa-

¹ Vēstule Ernai Pētersonei 1901. g. 28. sept. - Kopoti raksti., 1929., -XVIII, -127. lpp.

skapas starp jūtām un tieksmēm, kas radušās no viņa hernhūtisma iespaidā audzinātā rakstura un dzīvā, sevišķi ārzemju rafinētajām indēm bagātajā kultūras dzīvē smeltiem izbaudījumiem un pārdzīvojumiem; tā ir tautiskā nesaskapa starp jūtām un tieksmēm, kas pieķeras zemei, viņas kaislībām un maldiem, un jūtām un dziļām, kas liek ilgoties pēc debess, pēc skaidrākām un augstākām gara sfairām."¹

Lai rastu priekšstatu par Poruku kā domātāju un izpras-tu viņa filozofiskās pasaules izjūtas īpatnības un pretru-nīgumu, jāņem vērā Poruka cilvēciskās kvalitātes, duālisms viņa dvēselē. Kā norāda prof. P.Dāle (apcerē "Poruks - do-mātājs"), Poruku raksturo bagāta iedvesma un intuīcija, daudz atsevišķu dziļu domu un refleksiju, taču viņam bieži pietrūkst konstruktīvisma, tādēļ domāšana vairāk ir analī-tiska un aforistiska (viena no Poruka mākslas būtiskākajām pazīmēm). "Vakareiropas skeptiskā un meklējumu kultūrā pār- baudītais un izsmalcinātais intelekts nāk tragiskā sadursmē ar ticīgo sirdi, prāts sāk apšaubīt viņas patiesības par patiesībām, bet uzskata tās kā ilūzijas, kaut gan cēlas. Šīni ziņā Poruks padziļinātā un paasinātā mērā pārdzīvoja to pašu, ko pārdzīvo katrs, kas izcīna reliģiozas šaubas, kas nevar ātri un vienaldzīgi atmetēt un nokaut reliģiozas patiesības tieksmes un tradīcijas."²

Poruks kā dzejnieks - domātājs veidojies dažādu filo-

¹ D ā l e P. Poruks - domātājs // Gara problēmas. - R., 1939, -19. lpp.

² Turpat, 18. lpp.

zofisku ietekmju iespaidā: viņa personībā un darbos iespējams gandrīz vienlaicīgi novērot dažādus, pat pretējus uzveres un izteiksmes elementus - jaunromantismu, simbolismu un reālismu. Poruku valdzinājuši un filozofiskām pārdomām ierosinājuši gan Kristus tēls, gan Niče, Platons, Šopenhauers, Kants, gan Gēte, Tolstojs, Vāgners. Būdam intuitīvs un emocionāli dzīvs domātājs, Poruks alkaini tvēris katru ceļa norādi atklāsmes iegūšanai, dzīves mūžīgo mīklu atminēšanai. Romantiķim tik raksturīgās mūžam urdošas un neapslāpējamās patiesības izzināšanas slāpes ļāvušas Porukam sev par ceļabiedriem vai islaicīgiem pavadoņiem izvēlēties pat radikāli atšķirīgu uzskatu pārstāvjus, simpatizējot to atsevišķiem atzinumiem un cenšoties to iespaidā veidot pašam savu neordināru pasaules uzveres un izziņas modeli. Prof. P. Dale pirmais atzinis, ka Poruks nebija "ne ničeānietis, ne šopenhauerianietis, ne platonīķis, ne vāgnerietis. Porukam bija liela un dziļa sava paša individualitāte, kas visu no ārienes uzņēmo sevi īpatnēji pārkausēja un pārveidoja, un īpatnēji atstārojot atpakaļ savā paša - Poruku Jāņa dzīves un pasaules izjūtā un uzskatā."¹

Studējams Drēzdenē, J. Poruks uzņēma sevi spilgtus un māksliniekā domātāja ceļam nepieciešamus garīgos ierosi-

¹ D a l e P. Poruka problēmu un izjūtu pasaulē // Gara Problēmas. - R., 1939, -36. lpp.

nājumus, gan iepazīstoties ar topošo mākslinieku un muziķu aprindām un sajūsinoties par Gēti, Bairoņu, Vāgneru u.c., gan pievērsties klasisko filozofu studijām (Platons, Kants, Šopenhauers, Niče). Poruku vairāk saistījuši tie filozofi, kuri viņam lielākā vai mazākā mērā bija radniecīgi un simpātiski. Kā jau romantiķis, Poruks arī savos filozofiskajos uzskatos nereti ir duālists ("Mierīgais kļūst pašapziņīgs tikai parādībās parādoties, pie kam Viens top Divi, jo tikai dualitātē ir ista esamība - Istenība."¹). Jebkura noslēgta sistēma viņam šķiet naidīga un iegrožojoša. Tieši tādēļ Porukam klasisko filozofu darbos galvenokārt simpatizē atsevišķas atziņas, idejas, izjūtu vienība, īpaši, ja tās izteiktas spilgtās mākslinieciskās gleznās (Fr.Niče, Dž. Bruno). Arī pats Poruks savos teorētiskajos darbos (arī filozofiskas ievirzes literārajos darbos) "tiecas impulsīvi esejiski meditēt, bieži nevilus pārejot no viena jautājuma uz citu, ne katrreiz cenšoties tajos iedziļināties."²

Visdziļāko iespaidu uz Poruku atstājuši Platons un Niče. Platons ar domu, ka visas absolūtās vērtības, ideāli sastopami tikai transcendentālajā pasaulē, un Niče ar atziņu, ka ar gribas ("pārcilvēka") palīdzību iespējams ideālus sasniegt arī zemes virsū. Platona un Niče iespaidu Poruka filozofiskajā domāšanā uzrādījuši gandrīz visi nopietnākie Poruka pētnieki (P.Dāle, Z.Mauriņa, R.Rudzītis, V.Maldonis

¹ Vestule P.Zalitim 1896. g. 4. jūn. Kopoti raksti, 1929.-XX.-227. lpp.

² Z e i l e P. Poruks //Estētiskā doma Latvijā.- R.: Liesma, 1976.-295. lpp.

u.c.).

Poruku kā kristīgas izjūtas cilvēku, pirmkārt, piesaistīja Platons kā mūžīgo ideju aizstāvis, kā transcendentālās pasaules atzinējs. "Pērļu zvejnieks" uzskatāmi ilustrē Poruka ideālistisko, platonisko uzskatu par divējādām pasaulēm, divējādām mīlestībām un dzīves uzdevumu. Reizē Poruku valdzina arī Niče kā Platona pretpols, kurš māca uzticību zemes dzīvei, radošam garam un spēcīgai gribai. Poruks vienmēr centies attaisnot Niči ("Nākotnes reliģija"), uztvert viņu pēc iespējas ideāli ("Nemiratīgie", "Ideāli", "Viesis"), jo sajūta Ničē daudz simpātiska un sev radniecīga - svētu naidu pret pelēcību, inertumu, statiskumu un gara nespēcību; spēju mīlēt dzīvi (Poruks nebūt nebija tikai askētisks sapņotājs). Porukam likās nozīmīgi, ka Niče ne muskuļos, bet gara pilnībā meklē nākotni, atgādinot, ka cilvēkiem jāprot saņemt savu mantojumu, kas ir visa plašā pasaule.

Jāatzīmē, ka Poruka pasaules uztveri sākotnēji visvairāk ietekmē hermētisms (drāma "Hermētieši") ar saviem principiem: esi personiski tuvs Kristum, mīli savu tuvāko, turī katru labāku par sevi pašu utt. Taču Porukam tuvās filozofiskās atziņas, mācības jāskata kontekstā ar paša Poruka īpatnību, viņa psiholoģisko, filozofisko un māksliniecisko virzību.

Kā liecina J. Poruka episkie un liriskie darbi, vēstules un teorētiskie apcerējumi, viņu visvairāk nodarbinājuši jautājumi par:

- 1) cilvēka dzīves jēgu un tās attaisnojumu;
- 2) dzīvības un nāves robežām, tās ietveros - par cilvēka dvēseles likteņiem;
- 3) pasaules pirmgaru un tā saistību ar pasauli, cilvēku;
- 4) absolūtas ētiskas normas jeb ideāla iespējamību;
- 5) cilvēka un dabas (dvēseles un dabas, mākslas un dzīves) savstarpējām attiecībām;
- 6) labā un ļaunā attiecībām cilvēkā, dabā un cilvēku kopībā;
- 7) mīlestības nozīmi personības pilnveidē un garīgā atbrīvošanā.

Porukam raksturīgi skatīties uz dzīvi no mūžības viedokļa, tādējādi cenšoties atdalīt būtisko no nebūtiskā, paliekošo no laicīgā. Tieksmē pēc garīgas pilnības Poruka saskata vienīgo dzīves uzdevumu un attaisnojumu, uzskatot to par vienīgo iespēju cilvēkam kļūt svētam savā ceļā uz mūžību. Bet "cik bezgalīgi grūti ir dzīvot, kad grib dzīvot kā labs, pieklājīgs cilvēks."¹

Pēc Poruka domām, cilvēkam jāspēj' ik dienas no jauna pacelties pāri pelnībai, haosam, kļūstot tīram, šķīstam, sirdsšķaidram. Personībai jārealizē tie patiesības un skaistuma ideāli, kurus cilvēka dvēselē ielikusi augstāka vara -

---

¹ Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 15. aug. - Kopoti raksti, 1929., XVIII, -88. lpp.

dievišķais pirmgars. Ilgas pēc sirdsskaidribas, "baltas dvēseles" un nemirstības ir vienas no raksturīgākajām Poruka pasaules uztverē un simbolizē ipatnēju pilnības meklēšanas veidu ("Baltās drānas", "Pērļu zvejnieks", "Melnais Baltais", "Sirdsšķīsti ļaudis, "Baltā puķe", "Zelta adats", apcere "Mīlestība dabā un dzejā"). Te ir viss viņa ilgu un cīņīgu pamats, kurā visspilgtāk saskatāmie ir hernhūtisma iespaidi.

"Mane mīļākais nomoda sapnis ir mazgāt sevi skaidru, gluži skaidru no šīs pasaules, tad uzvilkt gluži baltas, smaržojošas drēbes un ar Tevi, mana mīļā, mierīgi kopā iemigt."¹

Tikai dzīvojot tādu dzīvi, cilvēks var sasniegt istu laimi, tikai tāds gars var tikt atpestīt, kurš trauksmē pēc pilnības cenšas skaidribas ideālu piepildīt. Poruka cilvēkam, lai viņš kļūtu laimīgs, sirdsskaidriba ir pat vairāk nepieciešama kā mīlestība.

"Es gan esmu tajā ieskatā, ka ne mīlestība, vēl mazāk darbs var cilvēkus laimīgus darīt, bet galvenā kārtā, pie tam, lai būtu laimīgs, vajadzīga sirds un dvēseles skaidriba."²

Sirdsskaidriba Porukam asociējas ar augstāko varu ("Piesaulē"), un vienīgi dzīve svētā saskapā ar to var būt patiesi cilvēcīga un attaisnojama, var nodrošināt dvēseles

¹ Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 4. okt. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -132. lpp.

² Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 28. sept. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -126. lpp.

atpakaļceļu pilnīgajā mūžības pasaulē. Patiesā šķīstībā Poruks prasa to, kā trūkst bērnam (Cibiņam, Matisiņam) - spzinātību. jo ir jābūt šķīstam, jābūt atšķirībai labo no ļaunā, būtisko no nebūtiskā. Tikai tas, kas būs apzinājies savu grēcīgumu (princis "Maldu pili"), spēs pacelties tam pāri (te ieskanas viens no kristietības vadmotīviem). Skaidrības un patiesības ideāls Porukam saistās ar īpašu apziņas stāvokli, ar ko cilvēks no cilvēka atšķiras.

Viens no Poruka mākslā bieži pieminētiem vārdiem ir klusums. Sevi noslēgtais, intīmais, bieži nesaprastais Poruks māca, ka tikai klusumā mīt skaistums un gudrība:

"Esi tik sev pašam, tas ir klusums, sava paša dvēselē nogremdējoties! Tavā dvēselē ir viss tas pats, ko tu pie citiem meklē. Kāpēc tu uzbāzies citiem? Topi kā nakts, aizslēgta, nesaprotama citiem, topi kluss! ..."¹

Klusumā cilvēks dzimst kā ētiska personība. Klusumā koordinējas visas vērtības - skaistums, šķīstība, mīlestība utt., klusumā noskaidrojas gars, dzimst idejas un ideāli. Tāpēc

"Lūdz, lai es skaidrāks topu,
Lai mierīga top mana sirds,
Lai svētu klusumu baudu."

(*"Ar māti pie baznīcas"*)

Poruks intuitīvi nojauš, ka klusums ir neliela atblāzma

---

¹ P o r u k s J. Pērļu zvejnieks. - Kopoti raksti.,
1971, -I, -429. lpp.

no neaptveramās transcendencies pasaules un cilvēkam ļauj kaut mirklīgi sevi sajūst dievišķo pirmgaru. Tādēļ arī Poruks tik ļoti alkst "svēta klusuma", kurā gremdējoties cilvēks nojauš, uzmin savu uzdevumu.

"Un laimīgi tie, kuri var klusēt, kuriem slepšus norit asara pār mīļi smaidīdamiem vaigiem, it kā viss būtu sasniegts, it kā būtu jau parādījies, un vairs nevajag runāt, bet kur jau visi to pašu zin un domā, to pašu jūt. Labi tam, kas sen prot klusēt, jo viņš spēj arī savu ienaidnieku mīlēt, viņš neprot ienīdēt, viņam visi ir mīļi. Un arī mana cenšanās ir nevis dzejas rakstīt, bet dzejās klusēt."¹

Poruka (arī viņa varoņu) šķīstības alkām vienmēr blakus stāvējis sevis un pasaules vērtējums, tādēļ daudzos Poruka varoņos šīs alkas top tragiskas (Ansis Vairogs), izaug pat līdz slimīgumam. Nežēlīga, ideāla pagērēta sevis un citu tiesāšana noved pat pie dabas un cilvēku nišanas. Te izpaužas nespēja samierināties ar to relativismu, kādā pat vis-skaidrākās un cēlākās idejas piepildījums iespējams pasaulīgajā dzīvē.

"Esmu noguris ... ka tik es nepalikšu mūžam nomodā? Kas lai panes šīs šausmas - būt bezmiega ļaundarim un mūžam laba gribētājam," saka dramatisrās studijas "Nakts" varonis Andrievs, šajos vārdos izaipot arī paša Poruka ciešanas un šaubas, kurās nežēlīga paškritika jauca ar līdzcilvēku ne-

¹ Vēstule Fr. Ansabergam 1894. g. 31. jūlijā, - Kopoti raksti., 1929, -XVIII, -68. lpp.

sapratni, gara truluma un vienaldzības šausīšanu. Kādī no vēstulēm ligavai Poruks patiesā sarūgtinājumā un aizvainotībā raksta: "Cilvēki ir slepkavas, ar savu dzīvi tie izsūkuši man jūtas no miesām, viņi mani spīdzinājuši, kad es tīrs un gluži nevainīgs biju, apvainojuši mani, kad es tikko grēku pazinu. No savas sirds es tiem savas dziesmas dziedāju, labāki sakot, es savas dziesmas rakstīju asarām un varu vēl tikai raudāt. ... Ir svētība būt par dzejnieku tautai, kura saprot mākslu, bet mežopiem un bezsiržiem dzejot ir lāsts. Cik rupji un netīri man izliekas cilvēki."¹ Vai citur: "Cilvēku mīlēt es nevaru; un ienīst - arī ne - man viņu ļoti ēsl."²

Savā tragiskajā nespējā harmonizēt, dvēselē izlīdzināt līdzcilvēkos izjusto nesapratni, mīlestības nievāšanu, daļā nenovērtēšanu Poruks saskata sevi radniecību ar Nīči: "Nīče ienīda cilvēkus tāds, ka gribēja tos mīlēt, bet nevarēja, viņš, ateists, nenosodīja baznīcu, bet ēzelus, kas gribēja piederēt pie baznīcas".³

Taču mirklīgos naida uzplūdus, kas gan konkrēti (vēstulēs), gan vispārināti (dzejā, prozā, apcerēs) adresēti cilvēkiem, kuri neizjūt nepieciešamību pēc garīgas pilnības,

¹ Vēstule E.Pētersonai 1901. g. 4. okt. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -131. lpp.

² Vēstule V.Eglitim 1905. g. 30. martā. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -181. lpp.

³ Vēstule E.Pētersonai 1901. g. 7. sept. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -109. lpp.

turpat blakus nomaina apliecināšas emocijas un prātojumi, vēlēšanās atrast sevi spēku padarīt "nepilnīgo cilvēku" un cilvēku kopību pilnīgāku, tuvinot to savam cilvēcības ideālam ("Poruks savā noliegumā, savā tumšajā demoniski spītīgajā dvēseles elementā negāja līdz galam."¹). Šīs misijas, dzīves uzdevuma realizācijā (līdzīgi Kantam, Platonam) Poruks saredz vienīgo iespēju garantēt dvēseles nemirstību. "Personisko nemirstību Poruks pieņem kā ētisku postulātu."² Kādā vēstulē Poruks raksta: "Es esmu cieši pārliecināts, ka augstais dabas pirmgars tā cilvēka dabai arī pēc nāves nāks pretim, kurš centās kļūt labāks un istāks, kurš dzīvē cīnījās pēc harmonijas, - ka Dievs, kā arī es vēlētos nosaukt šo pirmgaru, tam garam pēc nāves dos dzīvību, kurš ar savu miesu uzrādījis smeldošas sāpes par valdošiem dzīves un dabas apstākļiem, jo reiz vajaga patiešām un patiesi dzīvot, reiz vajag kļūt laimīgam, jo mēs lolojam laimes un svētlaimības idejas."³

Kā ne vienreiz vien savās vēstulēs uzsvēris Poruks, kā liecina viņa literārie varoņi (Ansis Vairogs), dzīve spēj sniegt tikai vilēanos, mocības, bet nespēj sniegt tik ilgoto harmoniju. "Cik es pazīstu pasauli un cilvēkus, man nav

---

¹ D a l e P. Poruks - domātājs // Gara problēmas. - R., 1939,-21. lpp.

² D a l e P. Poruka problēmu un izjūtu pasaulē // Gara problēmas. - R., 1939,-37. lpp.

³ Vēstule E. Pātersonei 1901. g. 4. aug. - Kopoti raksti, 1929,-XVIII,-97. lpp.

ne mazākā iemesla cerēt uz rīcināšanu nākotnē."¹ Vai: "Išs
mans mūžs bijis nemītīga cīņa, maz laimes starp cilvēkiem,
toties vairāk mākslas baudījuma, ar kuriem man tagad jāap-
mierinājas."²

Poruka jūt, ka miers un harmonija nav arodami dzīvo
valstī, bet tikai "mirušo svētlaimībā", ka īsts klusums
iespējams tikai aiz nāves, īsts miers tikai kapā. "Religis-
kais klusums prasa ilgstošu iekšēju mieru, un Poruka un kā
disharmoniskai dabai tā nebija. Tāpēc Poruka klusums ir vis-
biežāk ar melanolisku nokrāsu."³ Tādēļ arī Porukam (līdzīgi
kā Platonam viņa ieleju valsts mācībā un hermētiskajā ticī-
bā, kas dod zināmu pierādījumu ar empīriskās pasaules re-
lativitāti) visas abs lūtas vērtības vienojas un realizējas
aiz dzīves robežas, t.i., transcendencē. Ar to izskaidrojamas
Poruka un viņa varoņu (Ansis Vairogs) ilgās mirtis: mirt pa-
saulīgajai dzīvei gan vismagākajos dvēseles šaubu brīžos,
gan mīlestības apskaidrotībā.

"... vai es slikts vai labs esmu, par to es ciešu tikai
pats. Nekā vairāki negribas, kā tikai galu bez daudz mokām
un sāpēm, kuru man jau tā pārāk daudz bijis."⁴ Vai arī Ansis

¹ Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 6. sept. - Kopoti rak-
sti, 1929,-XVIII,-107. lpp.

² Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 9. sept. - Kopoti rak-
sti, 1929,-XVIII,-111. lpp.

³ R. V. z i t i s R. Poruka tragiskais dievs // DGM.
1930. g.

⁴ Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 1. nov. - Kopoti rak-
sti, 1929,-XVIII,-139. lpp.

"Pērļu zvejnieks": "Es esmu laimīgs! Es jūtu, ka esmu visu sasniedzis, kas manim bija jāsasniedz; tagad varu mirt..."¹

Apziņa, ka meklējoša un pilnību a_kstoša dvēsele atpestīšanu no pesaules disharmonijām un netaisnības var gūt tikai mūžībā, bija Porukā ļoti stipra, tā arī vistuļšākajos šaubu brīžos ļāva skatīties dzīvā gaišāk, ticēt un cerēt. Taču, tuvojoties mūža galam, Poruku aizvien biežāk sāka nomākt un šausmināt apjauti, ka harmonijas un atpestīšanas nav arī nāvē, ka arī aiz nāves, transcendencē, nav miera un harmonijas. Ka aizsniegtajā nekad nevar rast mieru un laimi, jo aizsniegts ideāls top par ošloni jaunām ilgām. Tādēļ arī, pēc Poruka domām, tieši Dievu pasaule slēpj sevi vislielāko tragiku, jo vara sev līdz nes mūžīgu nemieru, cīņu un ciešanas (Dieva tragisma apjaušmā Poruku visvairāk, iespējams, ietekmējis Vāgners, daļēji arī Šopenhauers). Tādēļ arī Cejs fantāzijā "Hērakla iesvētīšana Eleusinas mistērijās" sāpju pilnā balsī atzīstas: "Manas ilgās ir neizsakāmas, manas sāpes neizmērojamas! Es radu jau no mūžības, bet viss mani nepmierina... Tikai jaunas parādības apmierina mani uz īsu brīdi, tad atkal jaunas, citas domas valdzina mani prātus... Es gribētu mirt, iznikt, bet nevaru. Es esmu vientulis, mūžīgs vientulis... Tikai tāpēc es tevīm sūdzu savas mokas, lai tu nelūdz no manis pilnības, jo manim viņas nav un es nezinu, kur viņa atrodas... Katram ir savs spēks, lai cīnās pats, jo arī es cīnos tikai priekš sevis un nevaru priekš ci-

¹ P o r u k s J. Pērļu zvejnieks. - Kopoti raksti, 1971., I., 498. lpp.

tiem cīnīties."¹

Dieva neapēka apjaušana orukā izraisa gan cil. cisku žēlumu, gan tragisku izjūtu: jo, ja jau Dievs ir tik cilvēcisk: "ajā, ko gan va gaidīt un gribēt no cilvēka? "... tas ir bīstami, saprast tās augstās lietas, kas nēntas no diev: dzīves, jeb, labāki sakot, ar apdomu tām tuvoties. Viegli var palikt bez kādas izredzes, tragisms debesu sfērās sagādā dvēse lei daudz lielākas sāpes nekā šīs zemes tragisms. Un tomēr labi tam, kam ir tik daudz fiziska spēka, savu garīgo krājumu prātīgi pārvaldīt! Tāds cilvēks vienā un tajā pašā laikā stāv uz šīs zemes un debesu sliekšņa un tikpat labi pārre: z vienu kā otru, nekrīt nesemapa pie tam!"²

Poruks izjūt mokošu divdabību: no vienas puses - neapslāpējamas alkas pēc pilnības, no otras puses - bailes aizsniegt šo pilnību: stāvokli, kļūt statiskam un neaktīvam, jārvērsties akmens tēlā ("Maldu pils"). "Tas ir vislielākais tragisms, kādu pārdzīvo tikai ar geniālu izjūtu un domu apveltītas būtnes. Un taisni šai traģiskajā cīņā, cīņā par būt vai nebūt, Poruks jūtas kā augstākiem gariem līdzīgs."³ Tādēļ arī fantāzija "Hērakla iesvētīšana Eleusinas mistērijās" noslēdžas apliecināši:

¹ P o r u k s J. Hērakla iesvētīšana Eleusinas mistērijās. - Kopoti raksti, 1929.-V,-47. lpp.

² Vēstule E.Pētersonei 1902. . 5. febr. - Kopoti raksti, 1929.-XVIII,-161. lpp.

³ R d z i t i s R. Poruka traģiskais dievs // IdM, 1930. g. 1.

"... ja varētu palīdzēt dieviem. .. Un viņš garā redz sāpju pilno olimpieša leju. .. Bet neviens nezina, kāpēc Hērakls ir atteicies no savas varonības...

... Lūk, tāpēc nav trepju, pa kurām varētu kāpt mūžīgi augstāk, arvienu augstāk... Kāptuvēm ir skaitlis, un augšā valda vēl karstākas ciešanas, nekā lejā uz zemes. Un kas to ir atzinis, tas saprot, kāpēc Heraklesa gars saplaka...

... Lielais varonis ir taīts mikstulis...

Bet viņš atkal celsies, celsies savās gara mokās, un milzīgā vāle no jauna satricinās gaisu."¹

"Heraklesa iesvētīšana Eleusinas mistērijās" ir viens no filozofiski dziļākiem Poruka darbiem, kurā viņš tēlo "augstākā intelekta" tragismu, ciešanas, ko sagādā esamības apjaušana un nespēja to pieņemt tās relativitātes dēļ. Kādā vēstulē Poruka izsakās: "Cik neapmierināta un bezgala vien-tuļa ir augstākā inteliģence, ko mēs par Dievu saucam."²

Porukam dievs ir loģisku prātumu pilns. Kaut gan Dievs arī Porukam simbolizē bezgalību un mūžību, viņš tā tēls ir cilvēka līdzinieks, līdz ar to nes sevī arī cilvēkam piemērošo nepilnību. Arī Dievs nesaprot ļaunuma pirmcēlonis: Poruka baltais Karaļis un Dēmons abi noraugās visu-ma tragēdijā, bezpalīdzīgi atrast tās cēloņus. Tāds pats liktenis sagaida arī jebkādu gēniju, kuru kongeniāli neviens nekad nespēs saprast.

¹ P o r u k s J. Herakla iesvētīšana Eleusinas mistērijās. - Kopoti raksti. 1929, V, 48. lpp.

² Vēstule S.Pētersonei 1901. g. 7. sept. - Kopoti raksti. 1929, XVIII, 110. lpp.

Profesora P. Dele savā apcerē "Poruks - lomā ja" spriež, ka Poruks, līdzīgi Gētem, neatzīdams abstraktu un individuālistu izklausējošu panteismu, nevarēja pilnīgi atzīt arī "transcendentu (ārēju) teismu", pēc kura Dievs ir pilnīgi atdalīts no pasaules. Abstrakts panteisms, kas visas pasaules parādības un būtnes padara par akli radošās dievišķības pārejošām formām, nevarēja apmierināt romantisku un rolīstisku dvēseli, kurai dārga bija personīgās nemirstības ideja. Tādēļ Poruka pasaules uzskatā sintezējas panteiskie un teiskie elementi, izpaužoties īpatnējā Dieva un pasaules attiecību modeli - panteismā (līdzīgi kā Fr. Bārdam). Panteismā Dievs kā pasaules mūžīgā inteligence jeb prāts ir attālināts no materiālās pasaules, bet kā pasauli organizējošs, dzīvību radošs spēks tas dzīvo un darbojas visas pasaules parādībās, ir visur klātesošs. "Nav pareizi, ka telpa, pilnīga ar substanci, ir Dievs - viņa ir tikai Dieva parādība, bet ne Dievs pats, kurš ir pirmbūtne kā tāda, ārpus telpas un laika un ir patiesi esošais. Viņš ir Moira liktenis, no kura savukārt tad atkarīgs katras parādības liktenis. Šis mūžīgais kļūst pašapzinīgs tikai parādībās parādoties..."¹

Filozofijas vēsturē radniecīga koncepcija pausta renesanses dabas filozofa, mistiķa Džordano Brūno mācībā (tā izteikta mākslinieciski spilgtā valodā, aptverot arī Platona, Aristoteļa atsevišķus uzskatus), kuru Poruks pietiekami labi rzinēja. Dž. Brūno mācībā pasaules dievišķais,

¹ Vēstule P. Zālītim 1896. g. 4. jūnijā - Kopoti raksti, 1929.-XX, -231. lpp.

radošais gars (prāts) realizē pasaulē savas iekšējās formas jeb potences. Dieva viņam ir pasaules mērķis (ideja) un cēlonis (spēks), un daba - Dieva domu iemiesojums un ārējais atspoguļojums. Līdzīgi pasaules un Dieva attiecības izprata arī vācu romantiķi, piemēram, Novaliss.

Arī Dieva un pasaules attieksmju modeli Poruka pasaules uzskats tālāk par vispārējām kontūrām neattīstījās, palika nepietiekoši diferencēts. "svērdamies reizēm vairāk uz tīra panteisma, reizēm uz teisma pusi un draudēdams izvārsties vairāk par poētisku un mistisku fantāziju viņam nekā stingru un noskaidrotu filozofisku atziņu."¹

"Dvēsele" ir visbiežāk piesauktais vārds gadsimtu mijas latviešu literatūrā, un līdzī tam Poruka dzejā ionāk cilvēka subjektīvās, intīmās pasaules atklāšana, moderni psihologisks tēlojums. Dvēsele, pēc Poruka domām, ir nākusi no mūžības, lai iemiesotos, piepildītu savu ideju un pēc tam atgrieztos tajā atpakaļ. Dvēsele pati sevi nes neizsmeļamu gara pasauli, kurā kā mikrokosmosā atspoguļojas viss makrokosms, jo "katrs cilvēks ir kādas dievišķas idejas iemiesojums."²

"Zem dvēseles es saprotu visu piecu prātu sakopojumu. Dvēsele ir sevi atmošanās, augstka pašapziņa, savas individualitātes - sevis pašā, sava īpatnīguma pilnīga saprašana. Kas zina, kas viņam 'ādara, lai nepaliktu savai individualitā-

¹ D ā l e P. Poruks - domātājs // Gara problēmas. - R., 1939,-27. lpp.

² P o r u k s J. Nākotnes reliģija. - Kopoti raksti, 1929,-XVI,-29. lpp.

tei, t.i., sev pašam neuzticīgs, tam ir dvēsele, kas nezina, tam viņas trūkst. ... Ko mēs ikdienišķā dzīvē jeb kustīgā reliģijā zem dvēseles saprotam, tas ir cilvēka jeb visas cilvēces ideja jeb sakars ar dievību. "Dievs iepūta cilvēkā dvasi", tas ir, viņš tam deva sevišķu nozīmi, dievība ietērpa savu cilvēcības ideju miesās."¹

Porukam dvēsele ir tikai apzinātajā, un tieši personīgās ciešanas un disonances nostiprina tās vērtības apziņu, attīra to un sagatavo atpakaļceļam dievišķajā. Tomēr ir brīži, kad Poruks pasauli skata dvēseles skumjās, sarūgtinājumā vai izmisumā, tad dzīves jēgas izjūta no viņa aizvien attālinās.

Poruks ticēja ne vien dvēseles pēceksistencei, bet arī tās pirmseksistencei, saredzot dvēseles atdzimšanas iespējamībā tikai vienu kritēriju - pilnību. Bet tā relatīvajam cilvēkam ir tik tālu, ka, liekas, cilvēks lemts mūžigai nesasniedzšanai. Šaubas arvien atgriežas Porukā un liedz viņa idejām galīgo skaidrību, viņš arvien savos prātojumos un nepieciešamībā ticēt atgriežas tur, kur sācis: absolūtais šai pasaulē nav sasniedzams.

Poruka tragikas dziļākais cēlonis slēpjas apziņā, ka dvēseles ideālos centienus un tieksmes ierobežo pasaulīgā realitāte, pirmatnējās dzīves un egoistisks ļaunums. Poruks redz, ka pasaulē cīnās ideja un matērija, prāts un jūtas, plašākā nozīmē - kosmos un haoss, pie kam viņa iekšējā

¹ P o r u k s. Mīlestība dabā un dzejā. - Kopoti raksti, 1929, -XVI, -39. lpp.

ivēseliskā prasība ir dzīvot saskaņā ar ideālu pasauli. "Ideja", "ideāls" kā jēdzieni ienāk ne tikai Poruka filozofiskajās apcerēs ("Ideāls kā ideja un jēdziens", "Mīlestība dabā un dzejā", "Nākotnes reliģija" u.c.), bet arī literārajos darbos (drēmās "Ideāli", "Hernhūtieši", fantāzijā "Pērļu zvejnieks" u.c.).

"No tā epstākļa, kas neapmierina cilvēka prasības, ceļas ideāls."¹ Poruks idejā redz galveno cilvēka pasaules attīstības dzinuli, kaut arī tas atrodas ārpus esamības: "Ideāls atronas ārpus esamības un tomēr viņš tiešām ir, jo viss tiecas uz to, kas attīstās. Tā mēs nokļūstam pie tā lielā brīnuma, ka ir lietas, kuras vispirms sākumā ir bijušas un kuras paliks arī vispēdējās, kā tas visaugstākais, vispilnīgākais un visdailākais. Ideāls ir tas maldus tēls, kurš nāk no pirmatnības gara dziļuma idejas, kurš spiežas cauri visai matērijai un to vilina sev līdz uz beigu pilnību, kur jau bija kā nelokāms princips pirmatnībā. ...Tālu priekšā visām lietām ir ideāls. Bet mūžība visas lietas tuvinā ideālam. ... Viss tiecas uz to, viss ir, lai būtu priekš viņa - ideāla. ..Un tu jūti, ka tevim jātaisās ceļā uz labāku nākotni."²

Katrā individuā iemiesotais ideāls (jo "nav tāda cilvēka, kuram nebūtu nemaz ideāla"³) liecina par dievestības

¹ P o r u k s . Ideāls kā ideja un jēdziens. - Kopoti raksti, 1929, -XVI, -60. lpp.

² P o r u k s . Ideāls kā ideja un jēdziens. - Kopoti raksti, 1929, -XVI, -64. lpp.

³ Turpat, 59. lpp.

klātbūtni, apliecina cilvēka saistību ar dievišķo pirmgaru. Platona un jaunplatonisma ideālistiskā duālisma idejas to īpatnējā interpretācijā ir vispār ļoti raksturīgas un dzīvības Poruka pasaules uzskatā. Apstiprinot individuāli ētisko duālismu cilvēka dvēselē, Poruks tomēr cenšas pārvarēt šo duālismu, izvirzot domu par "mūžīgās vienības" (kā ideālu ideāla) iespējamību. Šādā kontekstā Poruka mākslā parādās Nebijušā tēls ("Nebijušais un divi vientuļi"), kas pāri visiem pretstatiem izteic augstāko vienības principu, kādu vien cilvēks var meklēt un gaidīt. Poruka Nebijušais lielā mērā radniecīgs jaunplatonīka Plotīna ilgu objektam - Visvienīgam un Pāresošam, kas noved reibinošos abstrakciju augstumos. Arī Poruks, līdzīgi kā Plotīns, atzīst absolūto pirmgaru, mūžīgo garu, kas paceļas pāri prāta saprašanas robežām un tādēļ nav vārdos aprakstāms un racionālos jēdzienos aplūkojams. Līdz ar to Poruka Nebijušais kļūst par Dieva kā absolūtās idejas atsevišķu aspektu un reizē vēl dziļākas un augstākas būtības simbolu: "Dieva, debess un zemes radītāja, uzturētāja un tiesneša būtība ir tik neizmērojami plaša, viņa parādību veidi tik neskaitāmi, ka no viena nosaukuma vien nevar būt runa. Kā visas pagātnes zinātāju un pamatu nesēju viņu var dzejā saukt par Bijušo no mūžības kā visas nākotnes nesēju un valdnieku, kuras pilnīgā tērpā viņš vēl nav redzēts, nedz sajūsts, viņu var saukt par Nebijušu. Mūsu, cilvēku, runa un vārdi viņam ir niecīgi."^I

^I Poruka Jāņa raksti. 1913.-I.-89. - 90. lpp.

Nebijušais Forukas ir pārpersoniskais, irracionālais Dievišķā aspektā, tas ir Foruka nākotnes Dievs jeb Dievu Dievs, kas pārzin tiklab labā kā ļaunā izcelšanās cēloņus un kas vada viņu attīstību. "Tomēr par labā un ļaunā ideju, liekas, Foruks nekad nenokļuva istā skaidrībā: viņš bija un palika dualists, kamēr attiecībā tieši uz Dievu kā Nebijušo bija monists."¹

Foruks savas ilgas pēc visu lietu izlīdzināšanas, atpestīšanas ielicis Kristus tēlā (stāsts "Viesis"). Visam jābūt atpestītam, apskaidrotam, arī ļaunajam. Taču šaubas atkal padara Foruku nepārliecinātu: Mūžīgi svētais taču ir un paliek Nebijušais - tēls, kas vienmēr paliks tāls un beigās pārvērtīsies Nesasniedzamajā, kas cilvēka dvēselei mūžam liks ilgoties, tiekties, būt nemierā ar sevi un savu esošo attīstības stāvokli. Tādēļ arī apcerējuma "Nākotnes religija" Foruks izsaka domu, ka, ja arī debess valstība būtu iespējama zemes virsū, tad ne mēs tie būsim, kas spēs to realizēt. Ir jānāk nākotnes gara varoņiem, kas spēs atrast harmonisku kontaktu ar dabu un iemiesot dievišķo visā tā pilnībā - esošajā "Mēs sevi nekad aiz matiem neizcelsim no tik cilvēciskā jūras. .. Ne mēs! Bet gan tie, kuru dziņa, bet kuru spēks nemīt mūsu krūtīs. Tie ir nākotnes varoņi. Tie ir varoņi... kas nekā nezīn, ne no sala, ne aukstuma. Precizās attiecības savā starpā un pret specīgo dabu, tā viņi izpratīs un baudīs pasauli, priekš kā mēs vēl esam par nespēcīgiem un mežiem. ..Caur mūsu nespējības apziņu, kura tik

¹ R u d z i t i s R. Foruka tragiskais dievs // DMM, 1970. g. janv.

skaidri parādās mūsu ilgās pēc paradīzes, mēs esam no visa tā, kas spēcīgs, skīrti un atstāti savā ziņā.

.. Nākotnes ticība nāks, jo daba grib tikt atzīta un saprasta."¹

Poruka ideālistiskā un visu apšaubošā būtība ir pretrunīga arī savā attieksmē pret dabu. No vienas puses - tieši dabā Poruks saskata pasaulīgajā iespējamo harmoniju, logiskumu: "Daba var visur būt: pilsētā un uz laukiem, daba ir uz cietzemes un uz jūras. Visur, kur daba, tur saskaņa - harmonija. Kur šās saskaņas trūkst, tur ir viltība un ārprātība. Daba, saskaņa, mīlestība. Visi trīs ir viens un tas pats."² Vai arī - kādā vēstulē izteiktais šīs domas apstiprinājums: "Daba ir brīnišķīga: tā ir reālistiska, tā ir ideālistiska, un bieži nav zināms, kur un kad reālistiskais beidzas un ideālistiskais sākas."³

Taču arī dabā Poruks saskata grēcīgumu un ļaunumu, jo tā nespēj cilvēkam dot to, ko no tās gaida. Daba ierauj cilvēkus nesaskaņā pašiem ar sevi, un tādos brīžos daba Porukam šķiet bezjēdzīga un ļauna: "Ir laikmeti, kur cilvēks dabai un daba cilvēkam vēlīga, bet, kad viņi savstarpīgi iepazīnušies, tad viens no otra izvairās, cik vien iespējams. Cilvēks sāk ilgoties pēc paradīzes, daba atrauj viņam savu

¹ P o r u k s J. Nākotnes religija. -Kopoti raksti, 1929,-XVI,-27. - 28. lpp.

² P o r u k s J. Mīlestība dabā un dzejā. - Kopoti raksti, 1929,-XVI,-37. lpp.

³ Vēstule E.Pētersonai 1901. g. 3. oktobrī - Kopoti raksti, 1929,-XVIII,-129. lpp.

varu un tanī pamet tikai brūces un slimības."¹

Cilvēks ir nepieciešamībā saistīts ar neapzinīgu dabu, nespēj bez tās pastāvēt, tādēļ arī cilvēka gribu (un iespējas) Poruks redz tik vāju un bezspēcīgu. "Nākotnes reliģijā" viņš saka, ka cilvēki nevar citādi tapt, nekā viņi ir - "vāji un dabas izmantoti, mūsu gribas spēks, tāpat kā mūsu patstāvība ir līdzīgs nullei". Poruks ir ne vien determinists, bet reizēm sajūt sevi arī kā fatalistu. Tādēļ arī viņš nīst dabu, izjūtot to kā tumšu, neapzinīgu spēku, kas iegrožo cilvēku viņa labajā gribā, tādēļ Poruks bieži saskata dabā savu lielāko ienaidnieku: "Lielās dzīvības jūtas ziedoni nav nebūt mīlestība pret dabu. Daba ir mana lielākā ienaidniece. Kā visādi viņa nav ap mani pēmusies! Jau maziņu tā mani mocījusi! Kā gan lai viņa milu?"²

Vienīgās iespējas pasaulīgajā sajūst Dievišķā elpu Poruks saredz mākslā (īpaši mūzikā) un mīlestībā - tur meklēta saskaņa, atjaunotne, dvēseles lidojums pretim savam pirmsākumam. "Tā ir varena dzīvība un dzīve mākslā. Tur cilvēks tik spēj dzīvot, isti - ideāli dzīvot, atšķirties no kustoņiem."³ Mākslas jēgu Poruks saskāta tās uzdevumā apskaidrot,

¹ P o r u k s J. Nākotnes reliģija. - Kopoti raksti, 1929, -XVI, -24. lpp.

² Vēstule Fr.Ansabergam 1897. g. 21. febr. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -30. lpp.

³ Vēstule Fr.Ansabergam 1896. g. 1. okt. - Kopoti raksti, 1929, -XVIII, -76. lpp.

sniegt ideālus. Mākslas sapnos un ideālās vizijās iespējams paglābties no pasaules relativitātes, tā ir iespēja ideāli dzīvot, kaut uz mirkli aizsniegt tiro iespējamības robežu. Poruks (līdzīgi Šopenhaueram, Dostojevskim u.c.) tic mākslas pestītājam, atbrīvotājam spēkam: "Briesmīga ārprātība būtu cilvēka liktens, ja viņš sevi nenestu deļūnu. Tas sargā viņu no galigas pagrīmšanas, un dabai par spīti viņš rada mākslu. Mākslā mīt daile un diženums un mākslinieka neapzinīga vēlēšanās ir viņu dabiski radīt. Arī dabai ir šīs vēlēšanās, un tā daba un cilvēks top no jauna vērsti viens pie otra. Idejas, ko mākslinieki sevi nes, ir paraugi nākotnes dabai, un cilvēks ir tas vienīgais, kas viņai rada tos daiļākos."¹

Porukam "daiļā" jēdziens bieži vien sevi ietvēris ne vien ētisko, bet arī reliģisko slāni. Līdzīgi kā Platonam, Porukam daiļais ir vairāk "daiļi labais", kas reizēm spēj sinonimizēt arī mīlestību.

Dzeja kā dievišķa atsvešināšanās no pasaules bieži vien spēj paglābt dzejnieku no tragiskas apjaušanas brīžiem. Taču, līdzko dzeja pieskaras istenībai kā objektam, līdzko dzejniekā atmosfērā vērtstājs, dzeja top tragiska, vēlreiz un vēlreiz pierādot, ka arī daiļajā nav iespējams ilgstoši izbēgt no sāpēm par pasaules relativitāti.

Mīlestība Porukam piepilda viņa svētās ilgas pēc augstākās pilnības, ilgas pēc dvēseles harmonijas, miera un

---

¹ P o r u k s J. Nākotnes reliģija. - Kopoti raksti, 1929, - XVI, - 25. lpp.

sirdskaidrības. Tieši Dievišķajā mīlestībā Poruks saskata to noslēpumaino mūžības spēku, kas apskaidro dvēseli, atraisa tās radošos spēkus un pietuvina mūžībai. Mīlostības visdziļāko un skaistāko piepildījumu Poruks redz absolūtajā mīlestībā, kas pārkāpj individuālās iekšpasaules robežas un ved to nāvē, lai gars varētu atdzimt apskaidrots. "Tā ir Poruka dziļa pārliecība, ka absolūta mīlestība sakrīt ar absolūtu patiesību un skaistumu, bet ka šī mīlestībā nevar dzīvot, bet tikai mirt; un ka šī dzīve ir tikai patiesības sapnis, un šī patiesība esot nāve."¹ Poruks mīlas uztverē ir tīri platonisks, viņa ideālā mīlestība nepazīst saldkarību, tā ir atsvešināšanās no ārpuspasaules. Protams, Poruks izšķir arī dabisko mīlestību, ar ko saprot radošu, instinktīvu dabas spēku, taču vienīgi dzejiskajā - ideālajā mīlestībā izpaužas svētais un dievišķais. Tikai tādā gadījumā, ja dabiskai mīlestībai nāk līdz ideālā, tā spēj dot cilvēkam augstāku nozīmību, atpestīšanu un piepildījumu ("Mīlestība dabā un dzejā").

Poruka mīlestības filozofijā krustojas Platona, Vāgnera, arī romantiķu Šlēgela un Novalisa uzskatu iespaidi. Ideālā mīlestība Porukam ir saite, kas vieno debesis un zemi, cilvēku un mūžību, un tieši šo ideālo mīlestības aspektu arvien no jauna meklē, pēc tā alkst visi Poruka varoņi. ("Tik vienu acumirkli gribas / Man mīlestībā svētam kļūt./

¹ D a l e P. Poruka problēmu un izjūtu pasaulē // Gara problēmas. - R., 1939, 39. lpp.

Un mīlēt tā kā dievi mīlē, / Tad gribu labprāt miris kļūt.")

Poruks bieži (gan dzejā, gan apcerēs un vēstulēs) at-
kārto, ka isti mīlēt ir mirt, jo mīlestības svētums saisti-
bā ar realitāti (piem., laulībām) zūd, tiek apgānīts, tādēļ
mīlestības daļumu spēj saglabāt tikai nāve vai labprātīga
šķiršanās ("Pērļu zvejnieks"). "Kur īsta mīlestība, tur ir
miesas nāve vai šķiršanās no visa, kas cilvēku saista pie
ļauņuma. Īsta mīlestība ir kā miegs, kurš aizmidzina cilvē-
ku uz nekadneatmošanas."¹

Mīlestība Porukam pēc savas būtības vispār liekas tra-
giska, jo tā nes vairāk ciešanu un asaru nekā laimes. Bet
tikai tas, kurš ir ciešanās šķīstījies un audzis, kļūst
pilnīgs, jo "ir jāiet ar sirdi bojā", lai sauktos par cilvē-
ku. Vēstulē ligavai Poruks raksta: "Un tomēr es mierīnu se-
vi ar to, ka ciešanas cilvēku apskaidro, tā ka viņš apzinās
savu uzdevumu, kamēr prieki tiecas viņu novilkt pie tā, kas
vienkāršs un parasts. .. Tas galvenais mīlestībā taču pie
visiem ir viens un tas pats: tiekšanās pēc otra, caur kuru
tieci dvēselē un garā papildināts, kurš neapzinoties dod
solījumu, sagādāt apmierinājumu un cieņu, un tomēr mīlesti-
ba manī ir kā tiekšanās pašam atsvabināties un no jauna at-
dzīvoties otrā. .. Tā ir manis pašā atzīmēšana, kas traucē
nokratīt no manis veco gadījuma un atgadījuma dzīvi, lai
manu dvēseles dzīvi vestu tiešā sakarā ar mūžīgām idejām un
lielās pasaules dzīves pamāta vilcieniem. Priekš tam man

¹ P o r u k s J. Pērļu zvejnieks. - Kopoti raksti,
1972, - I, - 442. lpp.

vajadzēja tikai ticības uz dzīvi, un Tu man to devi."¹

Poruka nāves alkas mīlestības kulminācijas brīdī vairāk uztveramas kā atdzimt dzīva, jo " .. tikai tas, kurš atgādijumu dzīvei mirst, jā, pat vispārīgi grib būt miris šai nesaskaņu pasaulē, var iedrošināties stāties jaunā un istā dzīvē."²

Poruku kā dzejnieku un domātāju cilvēka dvēsele, dzīve un pasaule interesēja vairāk ideālā nozīmē. Savā dvēselē viņš bija un palika romantiķis, kurš pirmais latviešu literatūrā izdzīvoja "cilvēces mūžīgo problēmu un ideju burvju riņķi un tādējādi tuvināja un tuvina latviešu literatūru un garīgo kultūru pasaules kultūras augstākajiem uzdevumiem un tradīcijām."³ Poruks vairāk bija meklētājs (turklāt intuitīvi emocionālas dabas), ne piepildītājs. Tādēļ arī viņš neatrada sevi spēju samierināties ar pasaules relativitāti, bet nespēja nonākt arī pie vienotas, pabeigtas, universālas atziņas, pie gara dzīves un mākslinieciskā vērojuma visaptveramības. Kā atzīmē J.Veselis, "Poruka gars ietvēra sevi pasauli, un šajā pasaulē visas vietas bija brīvas, skaistas un mīlamas. Tur bija aukains nemiers un drudžainas sadurmes, klusums un gara spārnu šalka - viss, kas sastāda pa-

¹ Vēstule E.Pētersonei 1901. g. 31. aug. - Kopoti raksti, 1929,-XVIII,-103. - 104. lpp.

² Turpat, 104. lpp.

³ D a l e P. Poruks - domātājs // Gara problēmas. - R., 1939,-31. lpp.

saules dzīvo būtību."¹

Poruks godīgi un dziļi atsaucās visiem lielajiem mū-
 žības jautājumiem ("Mūžība ir par dziļu iesakņojusies manās
 smadzenēs"), smalkjūtīgi klausījās dvēseles intīmajās valo-
 dās, dzīvoja un iejutās dažādos laikmetos, tautās un domāša-
 nas tipos. Kaut gan Poruks savā gara dzīvē un literātajā
 izpausmē bija romantiķis, viņa augstākais ideāls tomēr bija
 klasika ideāls, kuru viņš kā pilnīgāko saskatīja Gētē. Ta-
 ču no pirmās latviešu filosofiskās domas (kas turklāt slēp-
 jas mākslinieciskos tēlos un abstrakcijās) nevar prasīt kla-
 sisku briedumu un sistemātisku skaidrību. Tādēļ Poruks iz-
 raisa cieņu, pirmkārt un galvenokārt, kā incils gara un do-
 mu dzīves ierosinātājs, augstākās cilvēcības sludinātājs.

---

¹ V e s e l i s J. Piesīmes par Poruku // Latvijas
 Vēstnesis. - 1921. g. 25. jūn.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. Poruku Jāņa Kopoti raksti. 20 sēj. R., 1929.
2. Dāle P. Poruks - domātājs // Gara problēmas. R., 1939.-
15. - 33. lpp.
3. Dāle P. Poruka problēmu un izjūtu pasaulē // Gara prob-
lēmas. R., 1939,-33.-44. lpp.
4. Egle R. Poruku Jānis. Dzejnieka dzīve un darbi // Poruku
Jāņa Kopoti raksti. 20. sēj. R., 1929,-5. - 255. lpp.
5. Ērmanis P. Galvenie vilcieni Poruka Ipatnībā // Poruku
Jāņa Kopoti raksti. 20. sēj. R., 1929,-7: - 38. lpp.
6. Mauriņa Z. Jānis Poruks // Kopoti raksti. 2. sēj., R.,
1940,-225. - 247. lpp.
7. Priedīte A. Romantisma tradīcija latviešu kultūrā // Grā-
mata.-Nr. 1,-1991,-55. - 59. lpp.
8. Rudzītis R. Poruka tragiskais dievs. Izglītības ministri-
jas Mēnešraksts,-Nr. 1.-1930.
9. Vecgrāvis V. Romatisms - ceļi uz sevi mainīgā pasaulē //
Grāmata.-Nr. 1.-1991,-51. - 54. lpp.
10. Veselis J. Piezīmes par Poruku // Latvijas Vēstnesis.-
1921. g. 25. VI.
11. Zeile P. Estētiskā doma Latvijā. R., 1976,-506 lpp.

A.Mende

Jānis Poruks' original interpretations of the world

Summary

J.Poruks is one of the remarkable romanticists of Latvian literature at the end 19-th and beginning of 20-th century. In his art is especially reflected modern man's interpretation of the world.

J.Poruks characterizes the philosophical perception and interpretation of different things and processes: it manifests itself both in theoretical works and letters, in poetry, prose and dramatic compositions.

J.Poruks was mostly interested in peoples reason for being, life and death, God, ideals and love, the relationship between people and nature, art and life. Often he looked for advice and direction in works of the classic philosophers.

Because of his impulsive, emotional and romantic interpretation of the world, his works and ideas expounded his dualistic feelings and thoughts. J.Poruks' interpretation of the world was left incomplete, but his word is most important in the histories of Latvian literature and philosophy, because he was the first renowned Latvian poet and philosopher, who brought Latvian literature and intellect nearer the world literature.

I. Stikāne

MITOLOĢISKIE MOTĪVI UN TĒLI
MŪSDIENU LATVIEŠU DZEJĀ

Folklorā ir tautas saknes, pieredze, atmiņa un aizsargs. Tā saista ar savu universalismu un vispār - cilvēciskiem ideāliem. Mitoloģija caur folkloru ieiet mūsdienu literatūrā. Sākoties trešajai atmodai, pēdējos gados mūsu literatūra stipri politizējusies un nozīmīgāku darbu maz, tāpēc rakstā izmantots galvenokārt 70. - 80. gadu dzejas devums.

Dzejas ciešās saites ar folkloru ir viena no būtiskākajām mūsdienu latviešu literatūrā procesa izpausmēm.

Folkloras motīvu un tēlu bagātīgais izmantojums /mitoloģiskie, dabas, cilvēku u. c. tēli/ sekmē dzejas saturu un māksliniecisko iespēju attīstību. Tradicionālie folkloras tēli jaunā poētiskā kontekstā iegūst asociatīvu daudzveidību un spēju iemiesot dažādus mākslinieciskus nodomus.

Īpašu interesi izraisa mitoloģisko tēlu un motīvu grupa, jo mitoloģiskais slānis ir senāko kultūras vērtību saturētājs. Mitoloģiskie tēli bieži dzejā izmantoti kā īpašs simbolu paveids, kas nebūt nav saistīti ar ticību dieviem, bet lietoti kā mākslinieciski li-

dzekļi, kā dažādu parādību personificējumi.^I

Dzejā sastopamo mitoloģisko tēlu grupā īpaši izceļas kosmisko parādību personificējumi - Pērkons, Saule, Mēness. Daudzslāpainākais, ietilpīgākais un nozīmīgākais no tiem ir Saule. Šī tēla izveides tradīcijas dziļi sakņotas tautasdziesmās un latviešu dzejas klasikā - Raiņa, Aspazijas, V. Plūdona, J. Jaunsudrabiņa darbos. Mūsdienu lirikā saules tēlā dominē alegorija un simbolika. Plaši vispārināts saules tēls izsaka ētiski estētisko ideālu, vairākas simboliskas abstrakcijas, ko grūti norobežot citu no citas. Tēla daudzplākšpāinību veido tiešās un pārnestās nozīmes lietojums, nereti to saplūsmē.

Bieži dzejā saule tēlota, izmantojot tautasdziesmām raksturīgos izteiksmes līdzekļus - personifikāciju un epitetus "zelta", "sudraba", "dimanta". Tā Ārijas Elksnes dzejolī "Nevalcā, tautu meita"² ar šiem izteiksmes līdzekļiem radītais saules krāšņuma atveidojums noder kā simbols cilvēka spožajam ārējam krāšņumam.

Dzejā bieži saules tēls izmantots laika ritējuma, nemītīgas dzīves gaitas tēlojumam. Tā J. Peteram saules tēls palīdz radīt laika nepārtrauktības, dabas ritmu mūžīguma izjūtu:

---

^I Valcinis V. Dzīve - metafora - dzeja. - R., 1982. - 101. lpp.

² Elksne Ā. Klusuma krastā. - R., 1973. - 105. lpp.

... Saule ceļu ies

un Nāve ceļu zinās

i tad, kad mūs rei nosītis,

kad Rīgu nolīdzinās.

(Neticiet manā

dzejolim!) ¹

Ar mitoloģiju šajā dzejolī saistāma dzīvības un nāves attiecību struktūra, jo mitoloģiskā domāšana saistās vispirms ar tādām problēmām kā dzimšanas un nāves noslēpums, liktenis u.c., kuru tīri loģiski izskaidrojumi ne vienmēr apmierina cilvēkus pat mūsdienu sapiedrība. Šodien mitoloģiskās struktūras un tēli funkcionē kā literāra tradīcija.

Ar saules gaitu, tās cikliskumu saistīti Saulgriežu riekšstati un seno tautas gadskārtu ieražu motīvi, kas latviešu mūsdienu dzejā ienāk samērā bieži. Tā J. Petera dzejolī "Ziemas Saulgrieži. Blūka vakars"² ar raibu senlatviešu etnogrāfisko un svētku ieražu mikrotēlu uzskaitījumu atainots saulgriežu prieks par to, ka "tumsa iet mazumā". Konkretizējot mūšeno gaismas un tumsas pretstatījumu, dzejā apliecināta attīstības gaitas perspektīva.

¹Peters J. Tautas skaitīšana. - R., 1984. - 91. lpp.

²Peters J. Mans bišu koks. - R., 1973. - 46. lpp.

Bieži dzejā izmanto folklorā raksturīgā saule un mātes paralēle, jo viņas abas ir dzīvības devējas, siltuma, mīluma un gaismas izstarotājas. Šādi motīvi sastopami I.Ziedoņa, O.Vācieša, L.Brieža, M.Misiņa, V.Belševicas, M. Losbergas un citu daiļradē. Mūsdienā daudzinieki tradicionālo mātes un saules līdzības izpratni padziļina un paplašina. Saules tēls dzejā iegūst vispārināta dzīvības radītāja simbola nozīmi. I.Ziedoņa liriskais varonis sauli izjūt kā vienas dabas, dzīvības māti un vērsas pie tās ar retorisku lūgumu:

Tu, lielā vakara saule,

Palīdzi piedzimt dēliem!

- -

Palīdzi tautai, saule,

Palīdzi rums šai lietai! I

(Lūgšana).

Asociācijas ar senajiem mitoloģiskajiem priekšstatiem, kad sauli uzvēra kā personificētu dievību, ticēja tās palīdzībai, modina pagātnes un šodienas garīgās saiknes apjausmu.

Saules tēls kā simbols visam, kas veicina cilvēka, tautas un cilvēces dzīvību, himniski atklājas A.Skalbes

---

Vieru G., Ziedonis I. Māte. - R., 1984. - 79. lpp.

dzejoļu krājumā "Mūžam saule debesīs" /1981/. Nozaukumā citētā tautasdziesmas rinda, rosinot asociācijas ar pazīstamu latviešu tautasdziesmu, vedina uz pārdomām par cilvēka dzīves un mūžības sakarībām. A.Jkalbe, J.Peters, Ā.Elksne, V.Belševica, K.Skujeņieks un daudzi citi dzejnieki radījuši ietilpīgu saules simbolu: saule dod laimes sajūtu, dara pasauli krāsainu un dzīvespriecīgu, dvēseles tumsas brižos liek atcerēties gaišumu. Tā dzejā saules tēls izaug arī par nākotnes simbolu. Ticēt saulei nozīmē ticēt nākotnei, brīvībai, laimei.

T.Ziedoņa filozofiskajā skatījumā saule izvēršas par visu lietu un parādību pilnību, pasaules sakārtotības zīmi: "Un nav ne stūra. Saule tikai. Aplis."¹

Saules simboliku papildina gaismas tēls. Gaismas priekšstatam latviešu kultūrā senas tradīcijas - gaisma un tumsa ir mitoloģisko pretstatījumu pāris, kur ar gaismu asociējas viss cilvēkam labvēlīgais, bet ar tumsu - viss naidīgais, ļaunais. Gaismas tēls folklorā uztverams kā harmonijas, kā ētisko un estētisko vērtību kopums, ko sastād daudzu mikrotēlu, priekšstatu, izpausmju, ideālu kopums. Tādā nozīmē tēla simbolika sastopama latviešu literatūras klasikā - Raiņa lugā "Uguns un nakts", V.Plūdoņa poēmā "Uz saulaino tāli" - un turpinās

¹Ziedonis J. Re, kā. - R., - 103. lpp.

arī mūsdienu dzejā. Mūsdienu rakstnieki ar gaismas tēlu akcentē gan personības augstu kultūru un ētisko skaidrību /A.Skalbe^I/, gan cilvēka radošo garu, talantu/I.Ziedonis/. I.Ziedonis uzsver, ka dzejnieka misija ir vākt, krāt un kopt gaismu, ka no gaismas rodas dzeja, rodas varenākie vārdi². I.Ziedoņa dzejā neveidojas tradicionālā gaismas un tumsas pretstatu sistēma. Gluži otrādi - krājumā "Man labvēlīgā tumsā" /1979/ liriskais varonis dodas tumsā - gaismas šūpulī - uzkrāt, attīstīt sevi, audzināt gaismu. Viņš saskata tumsas daudzveidību un tajā dialektisku gaismas priekšnojautu. Ja nebūtu tumsas, nebūtu arī gaismas³.

Citu nozīmes niansi dzejā gaismas tēls iegūst tur, kur tas saistīts ar vēstures notikumiem. J.Peteram gaismas - patiesība, cerība un nākotnes nojausma⁴. Gaismas simbolā ietvertas arī brīvības alkas un sabiedriskās cīņas ideāli.

Saule un gaisma dzejā savā daudzveidībā un aspektu bagātībā izsaka idejiski estētisku spēku, kas sekmē gan tautas vēsturiskās gaitas, gan atsevišķas personi-

^ISkalbe A.Mūžam saule debesīs.-R.,1981. - 44.lpp.

²ZiedonisI. Re, kā. - 59.,142.lpp.

³Ziedonis I.Man labvēlīgā tumsā. - R.,1979.- I24.lpp.

⁴Peters J. Priekšnojautas. - R., 1979. - I9.lpp.

bas tapšanu un ir personības un sabiedrības harmonizētājs. Līdzīga nozīme šo tēlu izpratnē iezīmējusies - jau seno austrumu, Ēģiptes un antīkajā kultūrā, cauri gadsimtiem vijusies folklorā, jaunā pakāpē radusi izpausmi latviešu literatūrā. Mūsdienās saules un gaismas tēli kļuvuši par polifoniskiem ētiskā, estētiskā un sabiedriskā ideāla nesējiem.

Citu kosmisko parādību - Pērkonā, Mēness - mitoloģiskie personificējumi dzejā galvenokārt aprobežojas ar reāli dabā manāmo izpausmju tēlainu atainojumu: pērkonā draud, per dzīvo radību, "sper ar zirga kāju"¹, "trakas dzīres grand"², baras, dārdinās. Mēness, "zobos lekodis, tura gaišu skalū"³. I.Ziedoņa dzejoli "Re, kāda karote!"⁴ izmantota tiešāka folkloras tēlainība - Pērkonā, debesu kalējs, birdina ogles uz zemes.

Dzejā sastopamo mitoloģisko tēlu vidū liela vieta ir likteņlēmējām un sargātājām dievībām - Laimai, Mārai, Dēklai, kā arī dažādām mātēm - Meža, Vēja, Gausa, Zemes, Jūras mātei un citām. Pārsvārā šie tēli lietoti tradicionālajā nozīmēs kā folklorā atspoguļoto savu uzdevumu veicēji. Ar Laimu visbiežāk saistās cilvēka ilgas pēc

¹Peters J. Asinszāle. - R., 1970. - 21. lpp.

²Briedis L. Laiks mest ēnu. - R., 1977. - 33. lpp.

³Peters J. Asinszāle. - 91. lpp.

⁴Ziedonis I. Re, kā. - 48. lpp.

laimes, cerība uz izdošanos. Arī šodienas dzejas varoņi dzīves norises nereti tēlaini saista ar Laimas lēmumu:

Par rozi pļavas puķu vidū

Nav Laima lēmusi man būt.

Mans mūžs tāds pats kā tūkstoš citu,

Kas sikumos un steigā zūd.¹

(Mans mūžs).

Līdzīgās funkcijās bieži dzejā izmantots arī Māras tēls, taču dažu dzejnieku (M. Zālītes, I. Ziedoņa) daiļradē Māra, saglabājot mitoloģiskas būtnes veidolu, kļuvusi par visaptverošu matērijas simbolu. No folkloras nāk Māras kā īpaši sieviešu un bērnu sargātājas, palīdzes grūtās dienās, govju aizgādnes uztvērums. I. Ziedonis "Poēmā par pienu"² to vērš plašumā un traktē Māru kā pašu galveno sieviešu kārtas dievību, kas sevī it kā apvieno visas pārējās un ir labā un ļaunā, dzīvības un nāves lēmēja, pasaules kārtības noteicēja un uzvarētāja³.

¹Elksne Ā. Metamorfozes. - R., 1980. - 95. lpp.

²Ziedonis I. Poēma par pienu. - R., 1977. 77.,
102., 142.lpp.

³Tādā plaši simboliskā nozīmē Māras tēls spilgti izvērstas M. Zālītes dramatiskajā poēmā "Pilna Māras istabiņa" //Zālīte M. Divas dramatiskas poēmas. - R., 1987. - 7. -123. lpp.

Tādu Māra it kā pastāvīgi sajūtama klāt visā poēmā tēlotajā lauku vidē (to dzejnieks panāk ar reizumis Māras pieminējumu mikrotēla funkcijā). Māras dota ir Maružas gudrība - tautas ticējumi, dziesmas, sapņu skaidrojumi, piena un citi vārdi - resp., gadsimtos uzkrātais mantojums, caur kuru dzejnieks ielūkojas tautas pasaules skatījumā, tās tikumisko vērtību sistēmā.

Dažādu māšu tēli dzejā galvenokārt saglabā savas tradicionālās nozīmes, kas nāk no tautas mitoloģiskajiem priekšstatiem. Katrai mātei ir seva darbības sfēra, kurā arī veidojas viņas attiecības ar cilvēkiem.

Ā. Elksne Meža mātes tēlā personificē visu dabu, kas laipni "savā zaļā mājā uzņem mūs"¹. Izskan aicinājums aizlūgt par visu dzīvo, kam draud iznīcība, saprast, saudzēt dabu. Tādā nozīmē Ā. Elksnes dzejā lietots arī Zemesmātes tēls². Tas simbolizē zemi, tās auglību, dāsnumu un ir tiešā sakarā ar zemes un mātes paralēli. Turpretī A. Skalbe izmanto no folkloras Zemes mātei līdzī nākošo mirušo saņēmējas un glabātājas nozīmi³.

¹Elksne Ā. Pie sirsniņas strauta. - R., 1982. - II8.lpp.

²Elksne Ā. Līdz saulei aizdomāt. - R., 1977. - I3I.lpp.

³Skalbe A. Mūžam saule debesīs. - 62.lpp.

Līdzīga satura izteikšanai dzejā lietoti arī Melnās un Velu mātes tēli (O. Vācietis¹, Ā. Elksne²). Tie funkcionē kā nozīmīgi mikrotēli, kas ierosina ar nāvi, miršanu saistītas asociācijas un rada skumju, smeldzīgu noskaņu.

Pārējo mitoloģisko tēlu vidū Ipašu interesi izraisa Dieva un Velna tēli. Dievs mūsdienu dzejā galvenokārt sastopams kā latviešu zemnieka "mīlais Dieviņš", kas tautasdziesmās un pasākās tēlots kā ļoti vienkāršs, labsirdīgs vīriņš, bieži vecītis, zemnieks. Viņš ir ļoti tuvs dabai, zemes darbiem un cilvēku rūpēm. J. Petera poēmā "Nakts pēc tautasdziesmas" tāds Dieviņa tēls lietots kā tautas dvēseles, garīguma simbols:

brien Dieviņš rudzus, mētēlis tam pelēks,
kā tikai rudzus būtu brīdis vien.

---
tik peļu pelēks, rudzu pelēks vīriņš,
tik kungu zaimots, kalpu svētīts, skaists³.

Tēla tuvību folklorai akcentē arī bieži lietotā deminutīva forma "dieviņš". Šis tēls dzejā rada mierīguma un labvēlības atmosfēru, palīdz atklāt tautas domāšanas, pasaules uztveres savdabību.

¹Vācietis O. Dzegužlaiks. - R., 1968. - 136.lpp.

²Elksne Ā. Stari. - R., 1982. - 23.lpp.

³Peters J. Tautas skaitiņš. - 95., 96.lpp.

Daudz bagātīgāks un savdabīgāks mūsdienu dzejā ir Velna tēla lietojums. Samazinās tradicionālais velna kā tumšo, ļauno, postošo spēku uztvēruma. Tam blakus parādās vairākas jaunas nozīmes. Dažkārt vecajā pasaku Velnā dzejnieki personificē folkloras brīnumu pasauli. O. Vācieša liriskais varonis cenšas glābt "vecu velnu, / lai to bērniem neatņēma"¹, jo bērniem, lai viņus ievadītu mākslās pasaules burvībā, vajadzīga pasaka ar tās fantastiku, leģā un ļaunā cīņu, optimismu. Ā. Elksnes varone jūt līdzī sirmajam, nogurušajam, grūtsirdīgajam velnam, kurš pasaulē jūtas aizvien nevajadzīgāks, jo

Tagad dvēseli nepārdod velnam,
Bet kaut kam, ko par komfortu sauc,
Un es tikai ar pasākām pelnos,
Un, kā redzi, man nesanāk daudz².

(Vecais velns).

Skumji izskan atziņa, ka tāda mūsdienu cilvēka iztēles noplicināšanās, pārmērīga racionalizēšanās rada garīgās pasaules nabadzību un līdz ar to mazinās tautas spēks un vitalitāte.

Citā aspektā, bet arī ar pozitīvu attieksmi velna

¹Vācietis O. Zibens pareizrakstība. - R., 1980. - 67.lpp.

²Elksne Ā. Metamorfozes. - 120.lpp.

tēls izmantots, tam piešķirot īpaši gudras, veiklas un daudz pieredzējušas būtnes veidolu. Velns daudz ir redzējies, daudz zin un var dot cilvēkam gudrus padomus¹. M. Zālītes "Dzejoli par velnu un krāsām" tieši velns, kurš no senatnes tiek zīmēts melna krāsā, mudina iedziļināties mūsu dzīves norisēs, saskatīt dažādus toņus, pārvērtēt tradicionālos priekšstatus par melnu un baltu, par labu un ļaunu. Un izrādās, ka pats velns jau ir pavisam citāds:

Sirds plīsa velnam pušu.

Un baltas asaras bīra

Pār viņa seju tik nogurušu².

Kad ieskatās, melnais nemaz vairs neliekas melns, un "balts nav tik balts, / Kā to mālē."³ Velns māca saskatīt arī citas krāsas, apzināt dzīves daudzveidību un krāšņumu, rosina uz dialektisku pasaules skatījumu. Šo personificēto fantastisko būtni dzejoli var uztvert arī kā cilvēka šaubu garu, kas neļauj pieņemt gatavas atziņas, bet liek domāt un spriest pašam. Velna tēls te iegūst vispārināta gudrības nesēja nozīmi un tuvojās

¹Peters J. Priekšnojautas. - 42.lpp.

²Zālīte M. Nav vārdam vietas. - R., 1965. - 63.lpp.

³Turpat, 64.lpp.

simbola līmenim. Tādai uztversei tuvi ir arī dzejoli, kur velna tēlā izteikta uzdrīkstēšanās, protests pret sastingumu un vispārpieņemtajām normām. O. Vācieša liriskais varonis dzejolī "Balts uz melna" atzīst:

man ir ar viņu

dzīvš sarasts.

... un esmu no tiem velniem

rauts^I.

Viņš sajūt savu kopību ar velnu aizrautībā, velmē "degt līdz pēdīgajam pelnam" un to apzinās kā savu spēku, ko nedrīkst pazaudēt. Velna tēls ar tam līdzī nākošo tradicionālo asociāciju loku rada dzejolim mazliet fantastisku nokrāsu, tiešo atziņu ietērpj poētiskākā izteiksmē un pārsteidz ar neparasto traktējumu.

M. Zālīte, J. Peters, Ā. Elksne, O. Vācietis, M. Losberga, M. Čaklais un citi dzejnieki velna tēlā ietver dažādu, bet lielākoties pozitīvu, dzīvi apliecināšu spēku. Velns ir kāds īpašs dullums, trakums, nomāktību un nīgrumu uzvarošs prieks, nebēdnība, draiskulība, vitalitāte. Kopumā mūsdienu latviešu dzejā ar velna tēlu akcentēta dzīves pilnskanība un krāsainība. Šī tēla sazarotais risinājums liecina, ka velns ir viens no folkloras tēliem, kas visvairāk iet līdzī laikam un

---

^IVācietis O. Si minors. - R., 1982. - 174.lpp.

kam ir vislielākā attīstības perspektīva.

Folklorā un latviešu klasiskajā literatūrā dziļi sakņots ir čūskas tēls. To sastopam vairākās nozīmēs. Izplatītāks ir čūskas kā ļaunuma, tumšo spēku pārstāves un nāves nesējas uztvērums. Šis, kā viens no trim aspektiem, ietverts arī Raiņa filozofiskajā čūskas tēla veidojumā. Blakus tam Rainis čūskas simbolā ietvēris arī nemirstības un attīstības, atjaunotnes idejas:

Ir čūska - nāve: dzelons mokām biedē;

Ir čūska - nemirtne;

Ir čūska - atjaunotne: dzeļot dziedē.¹

Visi šie aspekti sakņojas mitoloģijā un folklorā un turpina pastāvēt arī mūsdienu dzejā. J. Peters dzejli "Un tad tu esi dzīvojis" čūskas tēlā ietilpina visu pasaules morālo un sociālo ļaunumu:

Dēls, lai mēs mūžam dzīvotu un

lai mēs nepazustu,

ej aizliedz čūscai novalkāt un

zaimot ugunskrustu.²

---

¹Rainis J. Kopoti raksti: 30. sēj. - R., 1978. -
- 3. sēj. - 151. lpp.

²Peters J. Priekšnojautas. - 56. lpp.

Ā. Elksne dzejoli "Čūskas vārdi"¹ čūskā personificē vislielāko iedomību, uzpūtību un augstprātību, tā izsmejot cilvēku lielmanību, egocentrismu un varaskāri.

Īpaša nozīme latviešu kultūrā ir melnās čūskas tēlam. Tā sākotnē ir tautasdziesmā par melno čūsku, kas maļ miltus jūras vidū uz akmeņa, un šie milti būs jāsd bargajiem, ļaunajiem kungiem. Melnā čūska folklorā - tautas naida pret visiem verdzinātājiem simbols. Te čūskas nāvīgais spēks ir ierocis tautas rokās pret apspiedējiem. Vairāki dzejnieki šo motīvu izmanto arī dzejā. Tā M. Ķempe dzejoli "Dainu atbalsis" ar šī motīva palīdzību tēlo tautas atbrīvošanās cīņu - melnā čūska ir godsūmtiem malusi miltus, ko ēdot, ienaidnieki ir iznīkuši:

Čūska simtiem gadu mala,
Un, šos miltus ēdot, tiem
Miesā kalta, kļuva vāja,
Pārvērtās par putekliem².

Melnā čūska reizē ir arī tautas neuzvaramā spēka, sīkstuma, spītības iemiesotāja, un kamēr viņa mals, tikmēr tauta dzīvos. Tādā nozīmē kā zīmīgs mikrotēls, kas at-

¹Elksne Ā. Trešā bezgalība. - R., 1971. - 46.lpp.

²Ķempe M. Kopoti raksti: 3.sēj. - R., 1981. -
- 357.lpp.

sauc atmiņā tautas vēstures traģismu un apliecina nesalaūžamo pretsparu iznīcību resošajiem spēkiem, melnā čūska sastopama J. Petera dzejolī "dievārdi".¹ Citu nozīmes niansi šis tēls ir ieguvis Ā. Elksnes dzejolī "Plist dzelme."² Dzejniecei melnā čūska simbolizē naidu pret jebkuriem attīstības kavēkļiem, uzsver domu, ka šis naidis var vērsties arī pret to tautas daļu, kas ieslīgusi mietpilsonībā un alkoholismā.

Mūsdienu dzejā sastopams arī dziļi mitoloģijā un folklorā sakpotais čūskas kā nemirstības, dzīves attīstības simbols. Daudziem dzejniekiem čūskas tēls rada asociācijas ar skaistumu, gudrību, mērķību, auglību, gaismu. L. Briedis dzejolī "Trīs pirksti"³ starp citiem metaforiskiem tēliem, kas izsaka tautas gudrības pārņemtojamību paaudžu gaitā, min arī čūsku paralēlē ar māti. Asociācijas ar čūsku kā dziļāku gudrību, kā atjaunotni ļauj to uztvert par iespējamo ceļa pavērēju un patiesības paudēju gaitā uz nākotni.

Vēl viena čūskas tēla modifikācija mūsdienu dzejā ir zalkša tēls. Zalktis baltu tautu mitoloģijā ir svēts un neaizskarams. Arī mūsdienu dzejā zalktis simbolizē

¹Peters J. Tautas skaitīšana. - 87.lpp.

²Elksne Ā. Stari. - 17.lpp.

³Briedis L. Laiks mest šnu. - 100.lpp.

to, kas tautā ir pirmatnējs, svēts, nemirstīgs. Zalkša motīvs vijas cauri J. Petera dzejolīn "Dzērvju dejas" un kopā ar citiem folkloriskiem mikrotēliem ievēd lasītāju neaizskaramā, ideālā tīrības un skaidrības pasaulē:

Dzērves kļiedziens - vistīrākā stīga,
zalkša mugura - dūraiņa raksts,
pirms vēl uzceļ pie Daugavas Rīgu,
pirms vēl zobenu izvelk no maksts^I.

Folkloras mikrotēlu, starp kuriem četras reizes minēts zalktis, aizvien lielāka koncentrācija no panta pantā radē īpašu domas saspringtību, kāpinājumu, kas izsaka nemītīgu cilvēka pilnveidošanos, dziļāk ieaugot tautā. Zalkša tēls asociējas ar tautas dvēseli, kuru bagātināt aicināti radoši cilvēki, mākslinieki (dzejolis veltīts Paimondam Paulam).

L. Briedis ar zalkša tēlu krājuma "Liepas koks, zalkša asins" /1974/ nosaukumā uzsver savu saikni ar mājām, dabu, tautu. Zalkša priekšstats palīdz radīt dzimtenes izjūtu, kas savukārt liek liriskajam varonim apzināties savu uzdevumu - iepazīt un veidot vispirms pašam sevi kā dzimtās zemes daļu un turpināt paaudzēs koptās tradīcijas.

---

^IPeters J. Mans bišu koks. - 44.lpp.

I. Ziedonis, M. Losberga un vēl daži citi ar zalkša tēlu lasītāju ievēd seno latviešu ticējumu un ieražu atmosfērā, kad laudis pielūdza un godāja zalkšu kā mājas dieviņus, kas mājai nes svētību. Tādā pasaulē mēs nonākam I. Ziedona "Poēmē par pienu", kur Maružas apziņā ir dzīvi senie tautas priekšstati par Pienamāti, kas dažkārt parādās zalkša veidā. Maruža ir Pienamātes uzturētāja, piena vārdu zinātāja, viņa stāsta par vācu krustnešu attieksmi pret Pienamāti, kad viņus "sanikņoja kāds īpašs tīrības likums. Vispirms sīta zalkšus un zāģēja upurliepas, tad sāka dedzināt ragavas. Bet noslēpums palika noslēpums." ¹ Lasītājs ielūkojas senajā tautas vērtību sistēmā, reizē atklājas arī tautas likuma traģika, vācu iekarotāju nestais posts un tiek apliecināta tradīciju un gara pasaules neiznīcināmība. Tātad mūsdienu dzejā zalkša (arī krupja²) tēls bieži noder nacionālā kolorīta radīšanai, tas izraisa emocionālu spriegumu un liek apjaust tautas dzīvības silkas.

Šeit minēta tikai daļa no mūsdienu dzejā sastopamajiem mitoloģiskajiem motīviem un tēliem. Dzejā ienāk arī vēl citi - Jumis, Bēda, Nāve, veļu priekšstati, dažādi gari u. tml., bet retāk un ar mazāku jēdzienis-

¹Ziedonis I. Poēma par pienu. - 175.lpp.

²Ziedonis I. Re, kā. - 49.lpp.

ku slodzi. Parasti tie lietoti kā mikrotēli asociāciju radīšanai ar savām tradicionālajām nozīmēm.

Bez mitoloģiskajiem mūsdienu dzejā bieži sastopami arī vēl citi ar folkloras pasauli saistīti tēli - gan dabas (ozols, liepa, ābele, zāķis, vilks, lapsa, lācis, bite, krauklis u. c.) , gan cilvēku (māte, bārenīte, trešais dēls, princese), gan citi raksturīgi priekšstati (maģiskie skaitļi - trīs, septiņi, deviņi, trīspadsmit u. c.). Lielākoties tie psiholoģiski un filozofiski interpretēti, lietoti kā tēlainības materiāls šodienas dzīves norišu, cilvēka pārdzīvojumu, izjūtu, pārdomu atsvešmei. Daudzi no tiem dzejā ieguvuši plašu simbolisku nozīmes izvērsumu, kļuvuši par svarīgu vispārcilvēcisku ideju un atziņu izteicējiem. Izmantojot folkloras motīvus un tēlus, kā arī mākslinieciskos izteiksmes līdzekļus, dzejā tiek pastiprināts metaforiskās ietilpības dziļums un paplašināta intonatīvā sistēma. Folkloras materiāls, pārejot dzejā, iegūst jaunu kvalitāti, tas it kā atjaunojas un aktualizējas. Īpaši nozīmīgs ir mitoloģiskais slānis, kura aktualizācija ir viens no veidiem, kā atgūt pasaules vienotības apziņu. Agrāko laikmetu māksliniecisko sasniegumu pārņemšana ir nozīmīgs faktors tālākajā literatūras attīstībā.

Summary

Mythological images and motifs in the modern Latvian poetry express most ancient cultural values. Such images as the Sun, the Moon, the Thunder, the Light, Laima, Mēra, the God, the Devil, the Snake, Meža māte /the Mother of Wood/, Vēja māte /the Mother of Wind/, Jūras māte /the Mother of Sea/ etc. for the most part have obtained wide symbolic meaning as personifications of various phenomena. By such means greater metaphorical effect and intonative variety are reached.

SATURS

M. Arāja. Laika apzīmējumi latviešu valodā	5
A. Б. Брейлак. Фонологическая интерференция в глубоких горных Латгалии	26 ✓
Z. Ikere. I. Kanta termina Vernunft tulkošanas vēsture latviešu valodā	47
D. Markusa. Zilbes intonācija kontrahētajās zilbēs Ziemeļaustrumvidzemē	81 ✓
A. Vulāne. Puspriekšli mūsdienu latviešu literārās valodas derivatīvajā sistēmā	95
M. Аболтина. Основные формы и художественные функции поэтических сборников Я. Райниса	121
M. Aboltina. J. Raiņa dzejoļu krājumi bērniem kompozīcijas aspektā	128
A. Medne. Jāņa Poruka pasaules interpretācijas savdabība .	139
I. Stikāne. Mitoloģiskie motīvi un tēli mūsdienu latviešu dzejā	172